

Vasilijus Safronovas

Dėl miestų lituanizavimo proceso ištakų ir specifikos

Santrauka. *Miestų nacionalizavimo procesas – su nacionaline bendruomene besitapatinančiųjų žmonių pastangos įvairiais būdais tame mieste įsigalėti – ilgajame XIX šimtetyje reiškėsi didelėje Vidurio Rytų Europos dalyje. Toks nacionalizavimas šiame regione beveik visais atvejais reikšdavo daugiakultūrio miesto transformavimą į „savąjį“ miestą, esą priklausantį vienai nacijai. Nors šio proceso tyrimus Europos istoriografijoje šiandien jau sudėtinga būtų įvardyti inovatyviais, lietuvių pastangų įsigalėti miestuose tyrimai šiuo metu tik išibėgėja, o į daugelį klausimų, ypač susijusių su pradiniu šio proceso etapu, iki šiol neatsakyta. Straipsnyje, remiantis dabartine tyrimų padėtimi, aiškinamasi, ar lietuvių pastangos įsigalėti miestuose gali būti apibendrinamos ir kontekstualizuojamos pagal bendrą regioninį pavyzdį. Siekiama atsakyti į klausimą, ar regiono kontekste miestų lituanizacija buvo kuo nors išskirtinė. Nagrinėjama, kokie veiksniai nulėmė šios lituanizacijos specifiką.*

Pagrindiniai žodžiai: *urbanizacija, miestų nacionalizavimas, miestų lituanizavimas, ideologija.*

Keywords: *urbanization, nationalization of cities, Lithuanization of cities, ideology.*

Paskutinis surašymas, Lietuvos teritorijoje atliktas 2011 m., parodė, kad du trečdaliai šalies gyventojų yra miestų gyventojai. Aukščiausią piką – 68,3 proc. – urbanizacijos rodiklis Lietuvoje buvo pasiekęs 1992 m. (Lietuvos statistikos departamentas 2013), tačiau tik 1970-ųjų surašymas pirmą kartą parodė, kad daugiau gyventojų šalyje gyvena miestuose nei kaimo vietovėse. Miestai Lietuvoje labiausiai išaugo po Antrojo pasaulinio karo, ir daugeliu atvejų tas augimas buvo beprecedentis ligtolinėje istorijoje. Lyginant su 1939 m., Kauno gyventojų skaičius iki 1989 m. išaugo 2,7 karto, Vilniaus – 2,75 karto, Klaipėdos – 3,82 karto, Šiaulių – 4,6 karto, Panevėžio –

4,75 karto. Šie statistikos duomenys neleidžia abejoti, kad modernybės socialinė struktūra, išsiskirianti miestietiškojo dėmens vyravimu, Lietuvoje susiformavo tarybiniais metais. Tačiau tai vargu ar leidžia vienareikšmiškai teigti, jog lietuviai tapo miestietiška visuomene būtent šiuo, drastiškų urbanizacijos procesų paženklintu laikotarpiu.

Iš tiesų nuoseklus urbanizacijos rodiklio augimas Lietuvoje stebimas jau tarpukariu. 1897 m. Rusijos imperijoje atliktas gyventojų surašymas parodė, kad Suvalkų, Vilniaus ir Kauno gubernijose gyvenančiųjų miestuose dalis siekė nuo 9 iki 13 proc. 1923 m. šis rodiklis Lietuvoje iš esmės nebuvo pakitęs, ir turėjo siekti

apie 13,5 proc.¹ Tačiau iki 1938 m. pabaigos miestų gyventojų dalis išaugo iki 19,05 proc. (LSM 1939: 13), o netekus Klaipėdos krašto, bet prijungus Vilnių, 1940 m. pradžioje jis dar kilstelėjo iki 23,08 proc. (LSM 1940: 13–14). Istoriografijoje tas kilimas aiškinamas dideliu natūraliu gyventojų prieaugiu kaime, dėl kurio 4-ajame dešimtmetyje, baigus žemės reformą, kaimo gyventojų „perteklius“ keldavosi į miestus (Truska 2003: 39). Jau vien tai signalizuotų, kad net ir neveikiant dirbtinės industrializacijos mechanizmams, tarpukariu Lietuvoje klostėsi palankios sąlygos miestietišškai visuomenei tarpiti.

Bet tarpukaris šiuo požiūriu svarbus dar ir todėl, kad būtent šiuo laikotarpiu miestai lietuviams tapo „sava“ erdve. Jau 1923 m. surašymas fiksavo, kad Lietuvos (be Klaipėdos krašto) miestuose lietuviai sudarė iš viso 57,1 proc. bendro gyventojų skaičiaus, miesteliuose – 66,4 proc. ([b.a.] 1925: xxxvi–xxxvii). Tad teiginys, kad miestai Lietuvoje tapo lietuviškais tik tarybiniais metais, taikytinas tik Vilniui ir Klaipėdai. Kitur Lietuvoje miestuose lietuviai kiekybiškai vyravo jau tarpukariu. Maža to, šiuo laikotarpiu reikėsi svarbiausi postūmiai įtvirtinant lietuvių nacionalinėje kultūroje miestą kaip „savą“ erdvę². 1936 m. Lietuvių prekybininkų, pramoninkų ir amatininkų

sąjungos suvažiavime paskelbta vadinamojo „miestų sąjūdžio“ pradžia (Briedis 1936; plačiau žr.: Truska 2003; Vitkus 2006) buvo svarbus, bet vargu ar lemiantis tai paskatinęs veiksnys.

Miestų lituanizacijos procesas startavo gerokai anksčiau. Paaiškinti jį, atrodytų, galėtų Rogerso Brubakerio „nacionalizuojančios valstybės“ (*nationalising state*) konceptas (Brubaker 1996a; Brubaker 1996b; Brubaker 2011). Toks paaiškinimas išeitų iš prielaidos, kad lietuvių tapsmas dominuojančia nacija 1918 m. pradėtoje kurti etniškai heterogeniškoje valstybėje didino lietuvių nacionalinės kultūros asimiliuojantį potencialą. Šis tapsmas galėjo palengvinti didžiąją masių dalį paprastai sudarančių „neapsisprendusiųjų“, kurie kitoje situacijoje galėjo laisvai susitapatinti su kitomis nacionalinėmis kultūromis, gravitaciją vyraujančios nacionalinės kultūros, šiuo atveju lietuvių kultūros, linkme. Maža to, valstybės institucijų (pirmiausia kariuomenės, švietimo) pajungimas vyraujančios nacionalinės kultūros sklaidai tarpukariu, suprantama, irgi didino tikimybę, kad vis daugiau piliečių, įskaitant ir miestų gyventojus, laikys save lietuviais. Tačiau iš tiesų „nacionalizuojančios valstybės“ konceptas toli gražu neatsako į visus klausimus apie lietuvių įsitvirtinimo miestuose procesą, mat tas

¹ Lietuvoje miestais buvo laikomos gyvenvietės, turėjusios daugiau kaip 2 tūkst. gyventojų. Per 1923 m. Lietuvos teritorijoje (be Klaipėdos krašto) buvo priskaičiuoti 27 tokie miestai, kuriuose gyveno 253844 iš 2028971 arba 12,51 proc. gyventojų ([b.a.] 1925: 1–4). Klaipėdos krašte miesto statusą turėjusioje Klaipėdoje ir 2 tūkst. kriterijų perkopusioje, bet tokio statuso neturėjusioje Šilutėje 1925 m. sausį atlikto surašymo duomenimis gyveno 40193 iš 141645 gyventojų, arba 28,38 proc. ([b.a.] 1927: 170). Sudėjus 1923 m. Lietuvos ir 1925 m. Klaipėdos krašto duomenis, miestuose gyvenusiųjų dalis galėjo siekti apie 13,5 proc.

² Apie šiuo laikotarpiu fiksuojamas miesto refleksijas literatūroje plg. Lapinskienė, Šeina 2014; Šeina-Vasiliauskienė 2014.

procesas prasidėjo dar iki valstybės sukūrimo, t. y. prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Įsitvirtinti miestuose tarpukariu lietuviams būta gerokai palankesnių sąlygų, bet tokio įsitvirtinimo formos iš tiesų nedaug kuo skyrėsi nuo praktikuotų XX a. pradžioje.

Visa tai skatina grįžti prie šio proceso „ištakų“ analizės, juolab kad ligšioliniuose tyrimuose lietuvių įsitvirtinimo miestuose tematika, skirtingai nei kitų šalių historiografijoje, buvo liečiama daugiau šalutiniuose kontekstuose. Tarybiniais metais ji kartkartėmis patekdavo istorikų akiratin analizuojant „darbininkų judėjimą“, „kapitalizmo“ ir „proletariato klasės“ formavimąsi dabartinės Lietuvos teritorijoje (Merkys 1958; Tyla 1960; Vėbra 1964; Меркис 1969; Truska 1975). Anuomet istorikai privalėjo lietuviškąją empiriką įterpti į penkių sekvencinių formacijų schemą ir įrodyti klasių kovos egzistavimą. Vis dėlto jau tuomet nuodugniausiai šią tematiką kapstę autoriai darė išvadas, kvestionavusius privalomus modelius, mažų mažiausiai rodžiusias lietuviškojo atvejo specifiką.

Pastaraisiais dešimtmečiais ne vienas istorikas palietė lietuvių įsitvirtinimo miestuose klausimą analizuodamas lietuviškojo antiseimitizmo nuostatų formavimąsi ir kaitą XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje (Vareikis 2004; Vitkus 2006; Venclauskas 2008). Šis kontekstas lietuvių nacionalinę kultūrą formavusiame diskurse leido užčiuopti sklaidą pirmųjų idėjų, kad lietuviai turi plėtoti „savuosius“ amatus ir „savuosius“ verslus (dažnai perimdami iniciatyvą iš žydų), t. y. užsiimti veikla, charakteringa miestiečiams. Taipogi istorikai yra nagrinėję

XIX–XX a. sandūroje besiformuojančios nacionalinei idėjai angažuotos inteligentijos pastangas kurtis miestuose ir apmąstyti, kuris iš jų – Kaunas ar Vilnius – turėtų tapti nacionalinio judėjimo centru (Staliūnas 2000; Mačiulis, Staliūnas 2015). Vis dėlto tokiuose tyrimuose iki šiol neatsakyta į klausimą, ką šiame kontekste reiškė faktas, kad miestas, kuriame lietuviams prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo užrašyta daugiausia gyventojų, buvo Ryga. Beveik visai nepalietas šiame kontekste ir lietuvių įsitvirtinimas miestuose kitoje tuometinės Rusijos–Vokietijos sienos pusėje, Rytų Prūsijoje.

Tą įsitvirtinimo miestuose procesą čia vadinu miestų nacionalizavimu. Sąvoka implikuoja ne tik kiekybinį su tam tikra nacionaline bendruomene besitapatinančiųjų žmonių skaičiaus didėjimą mieste, bet ir pastangas įvairiais būdais tame mieste įsigalėti, įsigalėjimą suprantant kaip pretenzijas ne tik į politinį, bet ir į ekonominį bei simbolinį dominavimą. Šis procesas nelaikytinas kažkuo specifiskai lietuvišku – jis reikėsi platesniame regione. Dėl daugiakultūrės miestų specifikos tame regione jų nacionalizavimas beveik visais atvejais reikšdavo daugiakultūrio miesto transformavimą į „savąjį“ miestą, esą priklausantį vienai nacijai. Šį regioninį kontekstą yra svarbu pažinti, siekiant zonuoti lietuviškojo atvejo specifiką.

Tokios specifikos regioniniame kontekste paieškoms kaip tik ir skirtas šis straipsnis. Jis nepretenduoja į galutinius atsakymus. Veikiau straipsniu norima parodyti platesnės prieigos tiriant miestų lituanizavimo klausimą taikymo galimybes.

I. Lietuvių įsitvirtinimo miestuose kontekstinio apibendrinimo bandymas

Socialiniu pagrindu miestų lituanizavimui pietrytiniame Baltijos regione tapo daugiausia valstiečiai ir (gerokai menkesniu mastu) mažų miestelių amatininkai. Miestų lituanizavimo procesą galima suprasti tik platesnio urbanizacijos reiškinio kontekste, analizuojant minėtųjų valstiečių ir amatininkų persikėlimo į miestus ir įsitvirtinimo juose motyvaciją. Deja, minėtos visuomenės grupės nėra tos, kurios savo tokio pobūdžio patirtį gausiai dokumentuotų. Todėl suvokti jų kėlimosi į miestus motyvaciją gali padėti kiti būdai, vienas kurių – teorinių modelių ir empirinių duomenų, kuriais disponuojame apie šį reiškinį, dermės tikrinimas.

Teorinis modelis, kurį šiuo klausimu esu pasiūlęs tikrinti jau ankstesnėje publikacijoje (Safronovas 2013a), yra paremtas Pierre'o Bourdieu „kapitalo“ konceptu. Pagrindinius šio modelio teiginius čia leisiu sau dar kartą trumpai referuoti. Žinia, P. Bourdieu suvokė kapitalą ne tik pinigines vertės, kurią galima naudoti kuriant papildomą vertę, prasme. Jam kapitalas buvo galios sinonimas (Swartz 1997: 73–94). Nors P. Bourdieu ir pripažino, kad iš visų kapitalo rūšių ekonominis kapitalas yra pats svarbiausias, ši galia, anot jo, pasiekama kaupiant ir kitokio pobūdžio kapitalą, t. y. socialinį kapitalą (susijusį su socialinės vertės, arba socialinio statuso kūrimu), kultūrinį kapitalą (susijusį su saviugda arba lavinimusi) ir simbolinį kapitalą (susijusį su simbolinėmis sistemomis, kuriamomis siekiant legitimuoti

kitų rūšių, t. y. ekonominių, socialinių ir kultūrinių, kapitalą³).

„Kapitalo“ konceptą prasminga taikyti miestų nacionalizavimo analizei todėl, kad modernybės epocha, kurioje vyko šis procesas, yra rinkos ekonomikos epocha. Žmonės, išitraukę į rinkos santykius, nuolat siekia kelti savo vertę, nes rinkos ekonomika yra tokia sistema, kurioje, kaip kadaise rašė Karlas Polanyi, viską lemia kainos ir tik kainos (Polanyi 2002: 51). Tas vertės kėlimas vyksta įvairiai, bet siekis akumuliuoti savąjį kapitalą yra bendras: yra siekiama išsilavinimo ir kompetencijos, ugdomos kalbėjimo manieros, skoniai ir vartojimo įpročiai, trokštama pelno (naudos), aukštesnio socialinio statuso, įtakos ir pripažinimo, pagaliau nemažiau svarbus yra siekis parodyti visą žmogaus veiklą kaip legitimią, o tam yra reikalinga formuoti simbolinį kapitalą.

Toks kapitalas formuojasi žmonėms ne tik veikiant pavieniui, bet ir jungiantis į įvairaus pobūdžio asociacijas, grupes, kuriose tam tikros rūšies kapitalo siekimas yra visus jungiantis, bendras dalykas. Eina kalba apie grupes, kurios galiausiai suformuoja savas priėmimo į grupę ir elgesio joje taisykles, sukuria savąją ideologiją, legitimuojančią jų veiklą, skonius ar socialinę padėtį. Svarbu tai, kad žmonės sukuria sąryšius tarpusavyje ne tik burdamiesi į grupes, bet ir formuodami tarpgrupinius saitus, ypač kai ekonominis kapitalas yra paskirstomas, kai, pvz., naudos iš to kapitalo gauna ne tik tas, kuris kuria ekonominę vertę, bet ir tas, kuris tą vertę legitimuoja.

P. Bourdieu, kaip minėta, rašė, kad iš visų kapitalo rūšių svarbiausia yra ekonominis

³ „Simbolinio kapitalo“ sąvoka P. Bourdieu kūryboje yra viena komplikuočiausių. Žr.: Bourdieu 1990: 112–121. Plg. Swartz 1997: 82–94.

kapitalas: todėl, kad jis gali būti nesunkiai konvertuojamas į pinigus arba paverčiamas socialiniu, kultūriniu ar simboliniu kapitalu (Bourdieu 1986). Suprantama, ekonominio kapitalo siekimas reikalauja kuo platesnės prekių ir paslaugų cirkuliacijos, t. y. rinkos, o tokia rinka Vidurio Rytų Europoje XIX a. tapo nacionalinė rinka. XIX a. pab. visos Vidurio Rytų Europos imperijos savo ekonominėse politikose pasuko į protekcionizmą (Polanyi 2002), nes tokį poreikį formavo konkrečios rinkos ekonomikos vystymosi sąlygos, ir tas protekcionizmas tarsi savaime suprantamu darė dalyką, kad nacijos ir rinkos ribos turi sutapti. Todėl lokaliniai gamybos centrai turėjo būti paversti nacionaliniais, kad jų produkcija būtų patikima ir ji būtų perkama. Lokalinė darbo jėga turėjo tapti mobilia, o tam ji turėjo virsti nacionaline: nacionalizavimasis, arba nacionalinis asimiliavimas tai darbo jėgai pradėtas siūlyti kaip įrankis vertikalčiai socialinei padėčiai pakeisti. Galų gale nacionalines rinkas apribojo nacionalinės valiutos, kurios tapo tam tikru prekių ir paslaugų konkrečioje erdvėje stabilumo garantu. Kitaip tariant, nacionalizmas tapo tuo jau minėto simbolinio kapitalo ištekliumi, kuris buvo pasitelkiamas kitų rūšių kapitalo kaupimui legitimuoti.

Tai yra svarbu, nes XIX a. Vidurio ir Rytų Europoje į rinkos santykius įsitraukė ir nuo asmeninės priklausomybės valdovui arba dvarininkams išlaisvinti valstiečiai, kurie, vadinas, irgi pradėjo kaupti savąjį kapitalą ir galiausiai dalyvauti kuriant nacionalines rinkas. Tiesa, monarchijose, kurios XIX a. dominavo Vidurio ir Rytų Europoje, viena vertus, kapitalo kaupimo požiūriu anksčiau įsitvirtinę elitai, kuriuos sudarė daugiausia kilmingieji, nenorėjo

prarasti turėtų pozicijų, o antra vertus, alternatyvi galimybė sukaupti papildomą kapitalą formavosi geriausiu atveju (ir toli gražu ne visur) miestuose.

Miestietijos įsigalėjimas valstybės biurokratijoje, jos virsmas visuomenės elitu buvo padiktuotas objektyvių ekonominių ir socialinių permainų. XIX a. miestai Europoje tapo ekonominės ir politinės galios koncentracijos vietomis, kuriose naujieji elitai, be kita ko, kūrė savo iškilimą pateisinti turėjusias strategijas. Suvokimo, kad būtent miestas yra „pažangi“ aplinka, palyginti su „atsilikusiu“ kaimu, sklaidą, žinoma, niekaip neguodė varguolių ir darbininkų, kurių padėties miestuose pažinimas, jų svarbos ir lūkesčių pripažinimas tapo svarbiu XIX a. socialiniu iššūkiu. Jis aktualėjo visų pirma niveliuojantis ribai, kurios iki tol buvo aiškiai paisoma, tarp išorinės (tarp miestinės) ir vidinės (vietinės) prekybos, kai turto, socialinio susisluoksniavimo klausimai irgi įgudavo laikinumo ir reliatyvumo.

Būtent tuomet stiprėjo žemutinių visuomenės sluoksnių suvokimas, kad socialinę padėtį galima pakeisti ir kad kiekvienas pats gali tapti šios kaitos šeimininku. Savarankiškas atsakomybės už savo likimą prisiėmimas išlaisvintiems valstiečiams peraugo į vilčių siejimą su miestu. Persikėlimas į miestą XIX a. šiame regione buvo pradėtas suprasti kaip kilimas socialiniais laiptais, nes mieste – suprantama, skirtingose valstybėse skirtingu laiku – pagaliau buvo panaikintos išskirtinės teisės tik į korporacijas susijungusiems miesto piliečiams užsiimti verslais ir amatais, o kaime savo ruožtu dėl didelio natūralaus gyventojų prieaugio nebebuvo vietos visiems. Panaikinus asmeninę valstiečių

priklausomybę valdovui ar dvarininkui, kaime tokiais atvejais dažnai jų niekas nebelaikydavo, o miestas buvo suvokiamas kaip alternatyvi išgyvenimo erdvė. Persikėlus ten, buvo daugiau galimybių užsiimti savarankiška veikla, tik savo darbu, o ne žemės arimu uždirbant pinigus.

Tačiau valstiečiai, persikeldavę į miestus, dažniausiai turėdavo itin menką pradinį kapitalą ir ieškodavo laimės neturėdami konkrečios išgyvenimo miesto sąlygomis vizijos. O tokiu atveju jie neretai papildydavo nuskurdusių miestų gyventojų eiles, atsidurdami ant ribos tarp priklausomumo darbininkų ir elgetų sluoksniams. Štai kodėl persikėlėliai iš kaimų į miestus XIX a. dažniausiai tapdavo miestietijos skurdžiais, nuolat išnaudojamais, žeminamais ir nepatenkintais – tikrąja to žodžio prasme socialinės įtampos šaltiniu. Tokios įtampos atmosferoje gimė daugelis idėjinių projektų, kaip ją būtų galima spręsti – nuo socializmo, kuris visų socialinės nelygybės reiškinių šaltiniu paskelbė rinkos santykius ir užsimojo juos likviduoti, iki naujų religijų, kurios siekė patraukti savo pusėn skurdžius, suteikdamos jiems dvasinę ir materialią paramą, bendruomeniškumo viziją ir tikėjimo Dievo valia perspektyvą. Dar vienu tokio pobūdžio projektu laikytinas nacionalizmas, kuris šiuo požiūriu Vidurio Rytų Europoje reiškėsi mažiausiai dviem kryptimis.

Pirmuoju atveju nacionalinės idėjos propagavimas kildavo iš pasiturinčios miestietijos ar senųjų galios svertų dar nepraradusios aristokratijos, kurios žemutiniams visuomenės sluoksniams piršo vienos nacijos idėją. Pasitelkiant bendros praeities, kalbos, teritorijos, vieno socialinio ir politinio kūno, bendrų interesų, o neretai ir vienos religijos sampratą, jiems buvo

siūloma integruotis ir asimiliuotis. Tapimas nacijos dalimi tokiu atveju dažnai vykdavo per išsilavinimą ir XIX a. smarkiai išplitusias masinio informavimo priemones, kurios pratindavo skurdžius prie buržuazinės kultūros vertybių. Tada jie irgi galėdavo didžiulis vedančiųjų visuomenės sluoksnių (atseit visos nacijos) pasiekimais, įgydavo galimybę kilti socialiniais laiptais naujoje visuomenės hierarchijoje. Senajam politiniam ir ekonominiam elitui tai leisdavo išlaikyti savo rankose galią, darant nuolaidas žemutiniams visuomenės sluoksniams ir dozuotai įtraukiant juos į sprendimų priėmimą tiek, kad situacija vis dar būtų kontroliuojama.

Tipiškas tokio tipo žemutinių visuomenės sluoksnių ir miestų nacionalizavimo pavyzdys yra Vokietija. Žemutiniai visuomenės sluoksniai, persikeldavę į Vokietijos miestus, galėdavo juose pakeisti socialinę padėtį, bet dažniausiai tik priimdami žaidimo taisykles, integruodamiesi ir asimiliuodamiesi nacionalinėje kultūroje. Tai pasakytina ne tik, pvz., apie Prūsijos valstiečius, vartojusius skirtingas vokiečių kalbos tarmes (aukštutinę ir žemutinę), išpažinusius skirtingus tikėjimus, o dabar turėjusius tapti ant stabilizuotos kultūros pamatų išugdžiais vokiečiais. Ne ką mažiau tai taikytina, tarkime, mozūrams ar Prūsijos lietuviams, kurių asimiliacija irgi neretai prasidėdavo nuo persikėlimo į miestą. Šis persikėlimas keisdavo buvusią kaimo gyventojų bendravimo įpročius ir vertė vakarykščius kaimiečius kasdienėse situacijose vis dažniau vartoti vokiečių kalbą, neišsiskirti, elgiantis ir rengiantis kaip vokiečiai, galų gale leisti savo vaikus į vokiečių mokyklas.

Rytų Prūsijoje XIX a. antroje pusėje lietuvių kalba mieste stereotipiškai buvo suvokiama

kaip prastuomenės kalba, kurios persikėlėlis į miestą nebenorėjo vartoti. Neatsitiktinai kaimo aplinkoje savo ruožtu egzistavo stereotipas į persikėlėlius miestan jau vien dėl paties persikėlimo fakto žiūrėti kaip į pradedančius „vokietėti“. Neatsitiktinai XIX a. antroji pusė – laikotarpis, kai vokiečių nacionalizmas Rytų Prūsijoje ėmė skleisti visu aktyvumu – tuo pačiu buvo ir stipriausios lietuvių akulturacijos ir asimiliacijos laikotarpis. Iškeitę kaimą į miestą, persikeldavę į Karaliaučių ar į stambius pramonės centrus vakarinėje Vokietijos dalyje, daugeliu atveju Prūsijos lietuviai priimdavo tas žaidimo taisykles, kurias Vokietijoje siūlė miestietiškoji kultūra.

Panašią asimiliuojančią tendenciją patyrė ir Rusijos imperijoje gyvenę lietuviakalbiai. Ten būta stipraus ne tik monarchijos remiamos vyraujančios kultūros (vadinkime ją rusiškajastačiatikiškąja) integruojančio poveikio, bet ir per Katalikų bažnyčią daugiausia besiskleidžiančios lenkų nacionalinės kultūros veikmės. „Kam teko gyventi Peterburge, Liepojuje, Rygoje, o ypatingai Kaune ir Vilniuje, tas matė, kiek tenai kasmet nyksta lietuvių, virstančių į lenkus. Kiekvienas skubinas kuo greičiausiai išsinerti iš lietuviško kailio ir prie ponų prilygti“ – pačioje XIX a. pabaigoje rašė tuo metu Kulių vikaras Juozas Tumas (Tumas 1899).

Tačiau Vidurio Rytų Europoje būta ir kito nacionalinės idėjos propagavimo būdo, kai šios idėjos kildavo ne iš miestietijos ar miestietiškoji kultūra „užsikrėtusios“ senosios aristokratijos, bet iš valstietiškoji sluoksnių. Valstietiški nacionalizmai naudojami daugeliu tų priemonių, kurias savo arsenale turėdavo miestietiški nacionalizmai. Jų siūlytos integracinės ir asimiliacinės strategijos irgi rėmėsi bendros praeities, kalbos,

teritorijos, vieno socialinio ir politinio kūno, bendrų interesų, neretai ir bendros religijos sampratomis. Bet būta ir esminių skirtumų.

Pirma, buvo stengiamasi sukurti nepriklausomą nuo aukštutinių visuomenės sluoksnių švietimo ir išsilavinimo suteikimo sistemą, alternatyvius visuomenės informavimo šaltinius (XIX a. tai pirmiausia buvo periodinė spauda ir knygos). Antra, valstiečių vedami nacionalizmai paprastai atsisakydavo bendradarbiauti su miestuose dominuojančiais sluoksniais dėl pastarųjų kultūrinio skirtingumo ir galiausiai ėmė siekti patys užvaldyti miestus, išstumdami konkurentus iš jų pozicijų. Aktualizuojant kultūrinius skirtumus ir prieštaravimus, miestietija, kuri legitimuodavo save kitokiu nei valstietiškas nacionalizmu, tapdavo „priešu“, nuo jos reikėdavo atsiriboti, prieš ją reikėdavo veikti. Tiek toji nedidelė iš žemutinių visuomenės sluoksnių kilusi dalis, kuri miestuose prakusdavo ir kuri, suprantama, siekė išstumti iš rinkos konkurentus, tiek ir miestų pauperiais likdavę sluoksniai, kurie, plintant socializmo idėjoms, į savo darbdavius ir miesto elitą vis labiau žiūrėjo kaip į išnaudotojus, galėjo nesunkiai susivienyti būtent tuo pagrindu, kad tie, kurie vieniems buvo konkurentai, o kitiems išnaudotojai, paprastai priklausydavo toms pačioms grupėms – kultūriškai svetimoms žemutiniams visuomenės sluoksniams. Vidurio ir Rytų Europos miestuose XIX a. ir XX a. pradžioje tokios daugiausia kapitalo (taigi ir galios) sukaupusios grupės paprastai būdavo vokiečiai, žydai, iš dalies rusai ir lenkai.

Sukurti pagrindą siekui išstumti šias kultūriškai svetimas grupes nebuvo sudėtinga: lengviausia yra orientuoti prieš „kitus“, ne

tokius kaip „mes“, o tie „kiti“ Vidurio ir Rytų Europoje, kaip minėta, dažnai sudarė socialines grupes, kurios pačios savaime išsiskyrė iš valstietiškos daugumos ekonomine, socialine, kultūrine prasme. Tuos skirtumus beliko aktualizuoti ir eskaluoti. Kadangi minėtosios socialinės grupės turėjo tapti „svetimomis“, natūraliu nacionalinės rinkos kūrimo pagrindu tapo bendra žemutinių visuomenės sluoksnių vartojama kalba, kitokia nei „svetimųjų“; dažnai konstruota ir bendra istorija, kitokia nei „svetimųjų“; buvo kuriami bendri, nuo „svetimųjų“ nepriklausę, švietimo institutai; skatinta ugdyti ir plėtoti nacionalinį verslą su nacionalinės gamybos preke, orientuota į nacionalinį pirkėją.

Nacionalinei kultūrai Europoje XIX a. tampa naujuoju bendruomeniškumo pagrindu, visi išvardyti metodai buvo dėsningi ir labiausiai reikšėsi būtent miestuose. Be to, svarbiausi šiuo atveju buvo netgi ne visi miestai, o didžiausi, tokie, kuriems XIX a. buvo užtikrintos vystymosi galimybės, kurie traukė darbo jėgą. Tokiuose miestuose įvairiose Vidurio ir Rytų Europos dalyse skirtingu laiku vyko iš esmės dėsningi „savojo“ kapitalo kaupimu grįsti įsitvirtinimo procesai, kurie buvo legitimuojami nacionaline idėja.

Kitaip tariant, buvo užvaldomi vietiniai resursai, stengtas pasiekti, kad tokie svarbiausi miestai būtų apgyvendinti „savosios“ nacijos atstovais, t. y. nacionalizuoti miestuose besiformuojančią darbininkiją ir taip išplėsti nacionalinės produkcijos vartotojų rinką, pagaliau siekta, kad miestai būtų paženklinti nacionaliniais simboliais, kurie nacijos vienybės idėją legitimuotų ekonominio, kultūrinio, socialinio kapitalo siekį.

Ir šiuo atveju miesto nacionalinis užvaldymas buvo reikalingas ne tik nacionalinei prekei ir nacionalinei rinkai sukurti, bet ir namų pojūčiui suformuoti, kitaip sakant, persikeldavusiems gyventi iš kaimų į miestus nacionalinė idėja ir jos reprezentacijos turėjo kompensuoti kaimiško bendruomeniškumo netektį ir sukurti buvimo savo namuose įtaigą. Todėl miestai, kuriuose skleisdavosi iš esmės visas naujųjų nacijų gyvenimas, tapdavo vietomis, kurių priklausymą toms nacijoms reikėdavo simboliškai atskleisti: statant juose architektūrą naujai išrastais „nacionaliniais stiliais“, paminklus, turėjusius priminti nacijos istoriją, rengiant miestuose „nacionalinėmis“ tapdavusias šventes.

Tai, galima sakyti, buvo veikla jau ne tiek kiekybiniu, kiek simboliu miesto užvaldymo lygmeniu, kai nacionalinė kultūra miestuose buvo įtvirtinama per nacionalinius simbolius ir nacionalinius pastatus, kurie tapdavo tam tikrą kapitalą sukaupusiųjų lankomomis vietomis. Nacionalinis elitas diktavo madas, demonstruodamas, kad „mums“, kaip tam tikro kapitalo turėtojams, dera lankytis vienoje ar kitoje vietoje, tarytum legitimavusioje jų pastangas užvaldyti patį miestą. Tačiau tokiam simboliniam kapitalui kurti buvo reikalingi, pirma, atitinkami ištekliai ir, antra, tam tikra išsilavinusios ir nacionalinei idėjai angažuotos visuomenės koncentracija mieste.

Pažymėtina, kad yra būtinas abiejų šių veiksmų buvimas. Išsilavinusi visuomenės dalis, kultūrinis elitas, turi idėjų, bet dažniausia neturi resursų joms įgyvendinti, todėl privalo ieškoti rėmėjų ir mecenatų, t. y. telktis aplink sukaupusius didesnę ekonominę ir socialinę kapitalą. Toks telkiamasis atsiranda iš ekonominio

ir socialinio kapitalo turėtojų suinteresuotumo nacionaline rinka. Papildomu veiksniu šiuo atveju gali būti ir valdžios institucijos, kurios irgi formuoja tam tikrą simboliinį kapitalą: paskatintos kultūrinio elito ir teikdamos jam užsakymus. Kitaip tariant, bet kokių iniciatyvų įsigalėti mieste simboliškai (įdiegti nacionalinį simbolį ar nacionalinį pastatą) materializavimas reikalauja kapitalo, ir tokiu atveju tie, kuriems kyla šios iniciatyvos, ieško tokio kapitalo turėtojų. Įsigalėjimas miestų erdvėse yra simboliinio kapitalo kaupimo apraiška, bet pastarojo kapitalo atsiradimas, kaip minėta, tėra lydintis kitų kapitalo rūšių kaupimą faktorius. Turi būti sukaupta pakankamai ekonominio, socialinio, kultūrinio kapitalo, kad pradėtų realizuotis ambicija miestą užvaldyti, ir turi atsirasti siekis tą užvaldymą legitimuoti.

II. Lietuvių įsitvirtinimo miestuose formos

Teoriškai šitaip apibendrintinas moderniųjų nacijų įsigalėjimo miestuose reiškinys XIX a. ir XX a. pradžioje pasireiškė didelėje Vidurio Rytų Europos dalyje. Tikriausiai tik toks šio reiškinio suvokimas, akcentuojantis nacionalistinius motyvus subordinuotus ekonominiams, leidžia suvokti, kodėl visai ne Vilnius ar Kaunas, bet Ryga prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo miestas, apie kurį anuomet rašyta: „[t]ur-but, nėra nei vieno miesto mūsų Lietuvoje, arba kadir visoje Europoje kur būtų tiek lietuvių susispietę vienoje vietoje.“ (Binoklis 1909: 1). Suprantama, minėtasis teorinis modelis reikalauja empirinės verifikacijos, kurią čia bus pabandyta atlikti tikrinant, kiek jis pasiteisina sprendžiant pagal XIX–XX a. sandūros lietuvių

pastangas įsitvirtinti pagrindiniuose regiono miestuose.

Ligšioliniai tyrimai (Balkelis 2012: 101–102; Merkys 2006: 429–440; Safronovas 2013b: 137–138) rodo, kad lietuvių kultūrinis atskirumas juose visų pirma buvo pradėtas propaguoti konfesinių institucijų rėmuose. Čia turima omeny ne tik Bažnyčia, bet ir įvairios religinės pakraipos draugijos, o Rytų Prūsijoje dar ir vadinamasis surinkimininkų judėjimas. Surinkimų sakytojai bei kunigai pirminėje stadijoje sudarė lietuvių kultūrinį atskirumą propagavusios visuomenės lyderių pagrindą. Tai neturėtų stebinti. Religinis, o ne nacionalinis tapatybės dėmuo daugumai „lietuviškojo pasaulio“ abipus anuometinės Rusijos–Vokietijos sienos dalyvių tuo metu buvo žymiai aktualesnis. Nenuostabu, kad ir persikėlėlius į miestus pirmiausia savo pusėn pakreipti ir atitinkamai nuteikti pradėjo būtent kunigai ir kiti „dvasiniai lyderiai“, kokiems *mutatis mutandis* būtų galima priskirti, pvz., su Bažnyčia visai nieko bendro neturėjusį Vilhelmą Storostą (Vydūną).

Tačiau greta šio, konfesinio ir dvasinio nacionalinei idėjai angažuotų socialinių lyderių matmens, bent nuo XIX–XX a. sandūros egzistavo ir kitas, ekonominis matmuo. Miestuose amatus ir verslus ėmė plėtoti savo lietuviškąjį kultūrinį atskirumą ir „lietuviškąją kilmę“ aiškiai įsisąmoninę išsilavinę asmenys. Juos galima laikyti pirmaisiais kapitalo „kaupėjais“, pasiryžusiais nukreipti jo dalį nacionalinei idėjai palaikyti. Aplink juos XX a. pradžioje aiškiai matome besitelkiant pirmiausia demokratinę ir aiškiai nacionalinei idėjai angažuotąją inteligentiją. Vilniaus atveju tokio ekonominio lyderio vaidmuo, suprantama, pirmiausiai priskirtinas

inžinieriui Petrui Vileišiui. Tačiau ir kituose miestuose būta tokių lyderių. Pvz., Klaipėdos atveju didelė dalis „lietuviškosios veiklos“ prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo finansuojama trijų turtingesnių namų savininkų – Jokūbo Peteraičio, Frico Ambrazaičio ir Jurgio Lėbarto.

Reiškinys, užtikrinęs demokratinės inteligentijos telkimąsi apie šiuos lyderius, buvo tas pats, tik skirtingose vietose reiškėsis nevienodu mastu. Labai apibendrintai jį galima būtų įvardyti kaip viešą lietuvių kalbos diskriminavimą, kuriam stengtasi formuoti atoveiksmį. Socialiniu pagrindu tokiam atoveiksmiui tapo ir didžiulės reikšmės lietuviakalbių pirminei organizacijai miestuose turėjo naujas, XIX a. tvirtai šaknis įleidęs reiškiny – visuomeninė draugija (plg. Götz, Hackmann 2003; Hackmann 2012).

Lietuviakalbiai į tokias draugas miestuose ėmė burtis XIX a. pabaigoje. Iš pradžių, priklausomai nuo to, ar tokios draugijos steigtos Vokietijoje ar Rusijoje, jos galėjo būti formalizuotos arba neformalizuotos. Pirmoji tokia draugija „Aušra“ buvo įkurta Rygoje 1881 m., bet jos veikloje greitai išvyravo prolenkiška orientacija (Jėkabsons 2003: 20; Jėkabsons 2004: 216–217). Tilžėje, t. y. Vokietijoje, pirma tokia draugija „Birutė“ buvo įsteigta 1885 m., vėliau ten įsikūrė lietuvių giedotojų draugija (1895) bei švietėjiška draugija Lietuvių susivienijimas Prūsijoje (1901)⁴.

Rusijoje, išskyrus Rygoje 1894 m. ėmusią veikti Lietuvių pašalpos draugiją, tuo metu dar būrėsi daugiausia neformalizuotos nacionalinei

idėjai angažuotų lietuviakalbių organizacijos, kaip antai slaptas Žemaičių kunigų seminarijos klierikų būrelis Kaune, „dvylika Vilniaus apaštalu“ (plg. Vileišis 1926: 319) ar kelias tuometines valstybes tinkliniais ryšiais apraizgę varpininkai. Dauguma tokių draugijų Rusijoje legalizavosi 1904–1905 m.: „dvylika Vilniaus apaštalu“ tapo Vilniaus lietuvių savitarpinės pašalpos draugija, kauniškis klierikų sambūris virto Šv. Kazimiero draugija, o Kauno choras ir būrelis vaidintojų – „Dainos“ draugija. Sykiu buvo įsteigta naujų draugijų: Rygoje ėmė veikti muzikos bei teatro draugija „Kanklės“ (1904), „Viltis“ (1904), „Žvaigždė“ (1907), katalikiškosios „Labdara“ (1907), „Blaivybė“ (1908) ir Šv. Zitos tarnaičių draugija (1910), socialdemokratinis Lietuvių kultūros centras (1909) ir draugija „Giedra“ (1910), teatro draugija „Žaislas“ (1910) (Jėkabsons 2003: 20–44). Vilniuje įsisteigė Lietuviškų knygynėlių draugija (1905), „Vilniaus kanklės“ (1905), lietuvių dailės (1907), mokslo (1907) draugijos, Lietuvių moterų sąjunga (1908), „Rūta“ (1909), katalikiškasis „Rytas“ (1913). Kaune kūrėsi daugiausia katalikiškos draugijos „Saulė“ (1906), „Motinėle“ (1906), Šv. Juozapo (1906), lietuvių katalikių tarnaičių Šv. Zitos (1906), Lietuvių katalikių moterų (1908), Lietuvių katalikų blaivybės (1908)⁵. Liepojoje įsisteigė lietuvių savišalpos (1905), Šv. Zitos draugijos (1909), lietuvių draugija (1911), Šiauliuose – dramos, muzikos ir dainų draugija „Varpas“ (1908), Panevėžyje – „Aidas“ (1906), Užnemunėje – „Vienybė“ (1904), „Šviesa“ (1905), katalikiškasis „Žiburyš“ (1906), Ma-

⁴ Apie Prūsijos lietuvių draugas prieš Pirmąjį pasaulinį karą žr. Pocyte 2002.

⁵ Apie Kauno draugijų veiklą XX a. pradžioje plačiau žr.: Straigis 2000; Katilius 2006.

rijampolės ūkininkų draugija „Žagrė“ (1907), Krikščionių darbininkų draugija (1909), „Gabbija“ (1912).

Gilinantys į šių draugijų steigimą ir veiklą, išskirtini keli jų kūrimosi scenarijai. Dalies tokių draugijų pagrindiniais iniciatoriais tapdavo katalikų arba (Vokietijoje) evangelikų kunigai, tad iš dalies jos kurdavosi po atitinkamos Bažnyčios instituciniu sparnu ir, reikalui esant, galėdavo naudotis šiuo instituciniu resursu. Įtakingiausiomis tokio pobūdžio draugijomis prieš Pirmąjį pasaulinį karą tapo Kaune ėmusi veikti ir Žemaičių vyskupijos (Kauno gubernijos) teritorijoje veiklą per skyrius vysčius „Saulės“ draugija, Marijampolėje įsteigta ir atitinkamai įvairiose Suvalkų gubernijoje (Augustavo vyskupijoje) vietovėse veikusi „Žiburio“ draugija bei Klaipėdoje įsikūrusi ir Prūsijos Lietuvos šiaurinėse apskrityse veiklą vysčiusi evangeliškojo švietimo „Sandoros“ draugija.

Kita draugijų dalis formalaus institucinio ramsčio neturėdavo ir kurdavosi miestuose beįsitvirtinančių lietuviakalbių komunikacijos pagrindu. Ankstyvaisiais tokių draugijų prototipais tapo pirma dar pusiau uždari lietuvių susirinkimai, kuriuose neretai bendrauta šeimomis ir kurie ilgainiui peraugdavo į viešus lietuviškuosius vakarus, vaidinimus, lietuviškąsias šventes (plg. Balkelis 2012: 99; Safronovas 2013b: 138–139, 144–145).

Galiausiai ši konsolidacija pasiekdavo visuomeninių draugijų formą, kurios, kaip ir Bažnyčios instituciniu resursu galėdavusios pasinaudoti organizacijos, pirmiausia rūpindavosi savišvieta ir švietimu, bet taip pat formuodavo „lietuviškąsias“ šalpos praktikas ir imdavosi kitos veiklos. Dar kita draugijų dalis kurdavosi

socialistinių idėjų bei darbininkų savišalpos miestuose pagrindu. Pažymėtina, kad visais atvejais į draugijas įsitraukdavo abiejų lyčių atstovai, tačiau daugeliu atvejų tarp šių draugijų ryškėdavo tam tikros konkurencijos apraiškos.

Ypač tai akivaizdu kalbant apie konkurenciją tarp religinės ir socialistinės pakraipos draugijų, kuri pirmiausia matyti Rygoje, bet taip pat kituose miestuose, pvz., Klaipėdoje. Ten evangeliškojo švietimo draugija „Sandora“ buvo kuriama pagal pavyzdį anksčiau (1898) įsteigtos Evangeliškosios darbininkų draugijos, kuriai vadovavo Lietuvių bažnyčios kunigas ir kuri visų pirma bandė sudaryti atsvarą socialdemokratinių idėjų sklaidai miesto darbininkų terpėje ([b.a.] 1908: 37).

Religinės ir pasaulietinės pakraipos organizacijos taip pat konkuravo dėl protų pritraukimo per spaudą. Pasaulietinės pakraipos draugijoms tokią konkurenciją sudaryti leido visų pirma lietuvių nacionalinei kultūrai angažuotų arba jos sklaidą savais sumetimais remti linkusių verslininkų parama. Miestuose ji leisdavo kurti nacionalinės idėjos propagandos įrankius su „savomis“ spaustuvėmis bei savais spaudos organais, aplink kuriuos telkdavosi nacionalinę idėją skleidžiantys asmenys, nebūtinai gyvenę pačiame mieste (*Vilniaus žinios* Vilniaus atveju; *Rygos garsas* Rygos atveju; *Apžvalga* Klaipėdos atveju).

Be to, siekiant užtikrinti šiuose leidiniuose nuolatinę informacijos apie „savuosius“ srautą, stengtasi kurti talkininkų („korespondentų“) tinklą provincijoje. Taip, per apsikeitimą informacija, formuodavosi provincijos ryšiai su priešakinėmis naujųjų lietuvių inteligentų grupėmis didžiuosiuose miestuose. Šiuos besi-

formuojančius ryšius buvo galima suaktyvinti siekiant įvairiais tikslais mobilizuoti visuomenę.

Pagrindinės tokio pobūdžio draugijų koordinuojamos lietuvių įsitvirtinimo miestuose formos buvo panašios. Pirmiausia – tai savų susirinkimo erdvių tinklo plėtra, galiausiai gravituodavusi į „savos erdvės“ statybos idėją. Lietuvių susirinkimai paprastai vykdavo privačiuose butuose ar namuose, rečiau – nuomojamose patalpose, renginiai – dažniausiai viešose miestų salėse bei erdvėse. „Savos erdvės“ kurti geriausiai sekdavosi (nors toli gražu ne visais atvejais) religinės pakraipos draugijoms. „Sandoros“ draugija, kelerius metus nekoncentruodama savo veiklos į konkrečią vietą, galop nutarė įsitvirtinti Klaipėdoje ir tuo tikslu, paėmusi paskolą, 1908 m. įsigijo pastatą „strateginėje“ vietoje – greta Lietuvių bažnyčios ([b.a.] 1909a: 10). Šis pastatas Klaipėdoje tapo viena pirmųjų lietuvių visuomeninės veiklos erdvių. Kiek vėliau ten buvo įrengta kavinė ir skaitykla į Klaipėdą atvykstantiems lietuvių parapijiečiams, atidaryta susirinkimų salė, o 1912 m. spalį įkurdinta vieša lietuvių raštijos biblioteka ir etnografinių Prūsijos Lietuvos krašto sendaikčių muziejus ([b.a.] 1909b: 56; [b.a.] 1909d: 147; [b.a.] 1912b: 114).

Kaune, finansuojant daugiausia JAV lietuviams, „Saulės“ draugijai 1912–1913 m. pavyko Žaliakalnyje pastatyti savus rūmus, kuriuose, be pačios draugijos, dar įsisteigė ir jos išlaikomi mokytojų kursai. Tačiau pasaulietiskai nusiteikusiems lietuviams panašias erdves kurti trūko resursų. Antai kai „Vilniaus kanklių“ draugijai kilo patalpų nuomos problema, ją bandyta spręsti aktyvinant idėją Vilniuje statyti Tautos namus. Tačiau ši 1907 m. intensyviau

lietuvių kalba leistoje spaudoje pradėta gyvinti idėja, patyrusi kelias transformacijas, liko neįgyvendinta, nors sklypas tam ant Pamėnkalnio 1912 m. buvo nupirtas (Grigaravičius, Sirutavičius 1998). Tai galima paaiškinti ne vien faktu, kad prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas „sudegino“ Tautos namams rinkti surinktus pinigus. Ne mažiau svarbus kliuvinys buvo faktas, kad inteligentijos idėja statyti Tautos namus Vilniuje nesulaukė platesnio kitos visuomenę aktyviai organizavusios jėgos – Katalikų bažnyčios – pritarimo.

Panašiai liko neįgyvendinta 1914 m. draugijos „Vienybė“ iniciatyva statyti Tautos namus Klaipėdoje. Tokius namus, dedikuotus Kristijonui Donelaičiui, kurio 200-osios gimimo metinės buvo minimos tais metais, ketinta statyti iš pačių lietuvių surinktų lėšų ([b.a.] 1914a: 3; [b.a.] 1914b: [2]). Bet šiai idėjai įgyvendinti telkėsi vėlgi daugiausia naujieji socialiniai lyderiai pasauliečiai. Pasaulietinė Rygos lietuvių pašalpos draugija anksčiausiai nuo 1909 m. irgi svarstė savų namų pirkimo idėją (B. 1909: 2–3), tačiau kol kas neturiu duomenų, ar tą idėją įgyvendinti jai galiausiai pavyko.

Kita lietuvių įsitvirtinimo miestuose forma buvo savišvietos praktikų organizavimas ir bandymai plėtoti nuo valstybės institucijų nepriklausomą švietimą. Rusijoje šios pastangos, apėmusios ne tik jaunosios kartos ugdymą, bet ir suaugusiųjų edukaciją, ypač suaktyvėjo po 1905 m. revoliucijos. Joje taip pat matome Katalikų bažnyčios kunigų ir pasauliečių inteligentų konkurenciją. Daugiausia šioje srityje nuveikė religinės pakraipos draugijos „Saulė“ ir „Žiburys“. „Saulės“ draugija, įsteigusi ir 1907 m. legalizavusi mokytojų kursą, pačiame

Kaune orientavosi į mokytojų Žemaičių vyskupijos mokykloms rengimą, bet kartu visoje vyskupijos teritorijoje kūrė pradžines mokyklas bei kursus suaugusiems.

Marijampolėje daugiausia kun. Justino Staugaičio pastangomis įkurtas „Žiburys“ 1907 m. atidarė mergaičių progimnaziją ir taip pat išlaikė pradžines mokyklas ir kursus suaugusiems Suvalkų gubernijoje. Panašią veiklą Vilniaus gubernijoje turėjo vystyti prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą įsteigtas „Rytas“. Pasauliečiai lietuvių inteligentai tvirtesnius žingsnius šia linkme žengė tik Rygoje, kur Lietuvių pašalpos draugija po 1905-ųjų įkūrė ir išlaikė net kelias lietuvių pradžines mokyklas bei vakarinius kursus suaugusiems, bei Vilniuje, kur 1905 m. pavyko įkurti tris pusiau legalias lietuvių pradžines mokyklas, o 1907 m. ir vieną legalią. Pastarųjų vienu veikliausių iniciatorių ir rėmėjų įvardijamas P. Vileišis (Aničas 1993: 164).

Lietuvių savišvietai taip pat buvo skirtas nacionalinei idėjai angažuotų laikraščių kūrimas, knygynų (bibliotekų) ir skaityklų steigimas, „savų“ spaudos bendrovių išlaikymas. Bene pirmoji spaudos lietuvių kalba skaitykla 1894 m. buvo įsteigta Tilžėje (Pocytė 2002: 164) – mieste, kuris dėl ilgametės spaudinių lietuvių kalba publikavimo tradicijos kuriam laikui buvo tapęs ir lietuvių valdomų arba lietuvių atžvilgiu palankiai nusiteikusių spaustuvininkų centru. Rusijoje tokių spaudos organų kūrimas, suprantama, paspartėjo po lotyniškų rašmenų draudimo spaudoje panaikinimo 1904 m. Tačiau periodinių leidinių rengimas ir spausdinimas tais atvejais, kai jis nesiremdavo institucine galia, dažnu atveju būdavo nepaprastai nuostolingas. Retas mėnraštis, juolab laikraštis

pelnydavo nuolatinę auditoriją ir sugebėdavo išsilaikyti vien iš pardavimų – be papildomų dotacijų, veik negaudami „lietuviškos“ reklamos, daug tokių leidinių nunykdavo išsilaikę vienerius kitus metus.

Dar viena svarbi prieš Pirmąjį pasaulinį karą praktikuota nacionalinio įsitvirtinimo miestuose forma, priklausiusi grynai pasaulietiskajam domenui, buvo bandymai plėtoti „lietuviškąją“ verslą, kitaip tariant, tokią gamybą, kurios darbininkas ir (ar) vartotojas (klientas), o kartais ir žaliavų tiekėjas būtų lietuviakalbis; retais atvejais, kaip antai Adomo Brako baldų dirbtuvėse Klaipėdoje, tai suvokta ir kaip „lietuviško stiliaus“ prekių gamyba. Žinomiausias ikikarinių bandymų plėtoti tokį verslą pavyzdys yra inžinieriaus Petro Vileišio Vilniuje įkurtas „Vilijos“ geležies dirbinių fabrikas (Aničas 1993: 145–146).

Reikia pasakyti, kad šis pavyzdys yra dažnai minimas tiek dėl paties P. Vileišio figūros didelio žinomumo, tiek ir didelės P. Vileišio bendrovės reikšmės Vilniuje įsitvirtinant lietuviams, kurią išties sudėtinga pervertinti. Tačiau iš tikrųjų tokių pavyzdžių, gal kiek menkesnio masto, būta ir kituose miestuose: Rygoje, Kaune, Tilžėje, Klaipėdoje. Kauniečiams 1911 m. netgi pavyko sukurti savą kreditavimo įstaigą – lietuvių banką, taip bene vieninteliam įgyvendinant idėją, kuri prieš karą taipogi buvo puoselėjama ir kituose miestuose.

Galiausiai prie ikikarinių įsitvirtinimo miestuose formų reikia priskirti ankstyvuosius lietuvių nacionalinei idėjai angažuotų asmenų bandymus dalyvauti rinkimuose į miestų valdymo organus. Vertinant šiuos bandymus, būtina turėti omeny tuometiniuose rinkimuose

į komunalinę savivaldą tiek Rusijoje, tiek Vokietijoje egzistavusius cenzus, ypač nuosavybės turėjimo mieste, turto ar užsiėmimo miestieškaisiais verslais (prekyba ir amatais) cenzus, kuriuos daugeliui lietuviakalbių buvo sudėtinga atitikti.

Kita vertus, dalies miestuose besikuriančių lietuvių „nacionalinė“ politinė veikla visai nedomino: nesant galimybės iškelti „savų“ kandidatų į miestų tarybas, nebuvo įmanoma suformuoti ir „nacionalinių“ programų, kurias XX a. pradžioje jau buvo suformulavusios platesniu mastu nei miestai veikusios lietuvių politinės srovės ir partijos. Tai tikriausiai buvo viena priežasčių, kodėl, pvz., Vokietijoje Prūsijos lietuviai daug labiau angažuodavosi rinkimams į Prūsijos landtagą ar Vokietijos reichstagą, keldami savus kandidatus ir bandydami pelnyti rinkėjų palankumą. Nepaisant to, pavieniai lietuvių patekimo į miestų tarybas atvejai fiksuojami dar iki rinkiminių cenzų panaikinimo, įvykusio išsyk po Pirmojo pasaulinio karo.

Minėtasis P. Vileišis 1901 m. buvo išrinktas Vilniaus miesto dūmon (Aničas 1993: 148–149), o 1917 m. balandį per rinkimus į Rygos miesto dūmą, kuri dėl Vokietijos okupacijos taip ir nepradėjo veikti, pirmą kartą buvo išrinkti keturi lietuviai (Jėkabsons 2003: 49)⁶. Nepaisant to, lietuvių organizavimasis savivaldos rinkimuose aiškiai neturėjo solidėnių precedentų. Tikriausiai tai lėmė, kad jau 1918 m. gruodį vykusiuose rinkimuose į Kauno miesto tarybą lietuvių kandidatai gavo viso labo 16,9 proc. mandatų, nepaisant prieš tai įvykusio

Šančių, Vilijampolės ir Aleksoto priemiesčių prijungimo, aiškiai padidinusio lietuvių galimybes šiuose rinkimuose gauti daugiau mandatų (Morkūnaitė-Lazauskienė 2002: 112–113)⁷.

Visa tai rodo, kad lietuvių įsitvirtinimo miestuose arsenale jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo taikoma arba bandoma taikyti dauguma priemonių, turėjusių įtvirtinti jų pozicijas ir galiausiai paversti patį miestą savu. Didžioji šių priemonių dalis buvo taikoma ir po karo, kai politinės sąlygos gerokai pasikeitė, taigi apie tam tikrą išgalėjimo mieste modelį, paremtą kapitalo kaupimo logika, kalbėti galima. Tačiau kiek lietuviškasis įsitvirtinimo miestuose modelis buvo tipinis palyginus su regiono kontekstu?

III. Regioninis kontekstas ir „lietuviškojo atvejo“ išskirtinumo paieškos

Lietuvių įsitvirtinimas miestuose gal ir buvo tipinis, lyginant su kitomis valstietiškomis tautomis, įsitvirtinimo formų požiūriu. Šia prasme jį galima suvokti remiantis kapitalo kaupimo modeliu. Vis dėlto šis modelis reikalauja įvertinti papildomas sudedamąsias, tarp kurių visų pirma būtina paminėti kitokias, lyginant su kitomis tautomis, įsitvirtinimo miestuose sąlygas.

Pirmiausia pažymėtina, kad net Vidurio Rytų Europos bei Baltijos regionuose modelis reikėsi nesinchroniškai. Viena „lietuviškojo atvejo“ ypatybių – šiuo modeliu apibūdinamo proceso „vėlavimas“. Lietuvių apgyvendintose Rusijos imperijos gubernijose miestų kiekybinis nacionalizavimas prasidėjo gerokai vėliau

⁶ Apie ankstesnius rinkimus į Rygos dūmą plg. Hamm 1980.

⁷ Lietuvių mandatų skaičius pusę Kauno tarybos narių slenkstį perkopė tik 4-ojo dešimtmečio pradžioje (plg. Morkūnaitė 2000: 119).

nei, tarkime, apgyvendintose estų ar latvių. Tai pirmiausia susiję su nesutapusiu pramonės plėtotės intensyvumu; kartu su tuo, kad Napoleono sukurtoje Varšuvos kunigaikštystėje (taigi ir Užnemunėje, t. y. Augustavo, nuo 1867 m. Suvalkų gubernijoje) pirmieji žingsniai išlaisvinant valstiečius buvo žengti dar 1807 m., tuometinėse Estlandijos, Lifliandijos ir Kuršo gubernijose – 1816–1819 m., o Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijose ir Vitebsko gubernijai priklausiusioje rytinėje būsimosios Latvijos dalyje – tik 1861 m.

Čia – pastarosiose keturiose gubernijose – būta ir kitokios socialinės sanklodos, kurią, be kita ko, išskyrė didelis žydų skaičius miesto darbininkų sluoksniuose. Į „žydų sėslumo zoną“ nepatekusioms didžiajai daliai būsimosios Latvijos ir Estijai, panašiai kaip Užnemei tai nebuvo būdinga. Didelė žydų dalis minėtų gubernijų miestų proletariate – taip pat vienas paaikškinimų, kodėl lietuviams pirminiame etape įsitvirtinti bent šiame proletariate buvo sudėtingiau. Ankstyvesnis baudžiavos panaikinimas kartu su aktyvesniu pramonės vystymu lėmė ir didesnius urbanizacijos rodiklius Lifliandijos, Kuršo ir Estliandijos gubernijose, lyginant su kitomis minėtomis gubernijomis. Papildomas tai lėmęs veiksnys, kurio, pvz., nebūta Suvalkų gubernijoje (joje irgi anksti panaikinta baudžiava), buvo tai, kad ypač Ryga ir Liepoja, o kiek mažesniu mastu ir Talinas XIX a. pabaigoje virto stambiais Rusijos imperijos prekybos uostais su palyginti stipriai išvystyta pramone⁸. Dėl viso to Lifliandijos gubernijos miestuose 1897 m.

gyveno jau 29,3 proc., Kuršo – 23,1 proc., Estliandijos – 18,7 proc. visų šių gubernijų gyventojų, tačiau Gardino ir Vitebsko gubernijose šis rodiklis siekė 14,5–16 proc., o Suvalkų, Vilniaus ir Kauno gubernijose, kaip minėta – 9–13 proc.

Atitinkamai būsimojoje Estijoje ir didelėje būsimosios Latvijos dalyje miestų nacionalizavimas estiškai ir latviškai kalbančiaisiais prasidėjo anksčiau ir vyko sparčiau nei kitur. 1897 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymo duomenys rodo, kad estiškai kalbantieji sudarė 68,6 proc. Jurjevo (Tartu) ir 62,8 proc. Revelio (Talino) gyventojų, žymiai lenkdami šiuose miestuose gyvenusias vokiečių ir rusų grupes. Latviai, sprendžiant iš 1897 m. surašymo duomenų, XIX a. pab. jau irgi sudarė didžiausias nacionalines grupes Rygoje, Mintaujoje (Jelgavoje) ir Libavoje (Liepojoje), tačiau nė viename iš šių miestų jų dalis XIX a. pab. dar nebuvo pasiekusi 50 proc.

Vokiškai ir rusiškai kalbantieji šiuose miestuose XIX a. pab. vis dar sudarė palyginti gausias ir įtakingas grupes. O Dvinske (Daugpilyje), kuris priklausė Vitebsko gubernijai, situacija jau buvo kitokia: tai buvo pirmiausia žydų, rusų ir lenkų dominuojamas miestas, kuriame latviškai kalbantieji sudarė vos 1,8 proc. Daugpilis šiuo požiūriu panašėjo į lietuvių tankiausiai apgyvendintų gubernijų miestus, kuriuose, 1897 m. duomenimis, irgi dominavo žydai, lenkai ir rusai. Išsiskyrė tik Šiauliai, kuriuose lietuviškai ir žemaitiškai kalbėjusieji sudarė 27,7 proc. Tuo tarpu Vilniuje šis rodiklis siekė 2,1 proc., Kaune – 6,6 proc., Panevėžyje – 12,1 proc. Įdomu,

⁸ Ryga XIX–XX a. sandūroje buvo stambiausias Rusijos imperijos eksporto centras, o pagal importo apimtį nusileido tik St. Peterburgui (Hamm 1980: 442).

kad ne proporciniai, bet kiekybiniai požiūriai daugiausia lietuviškai ir žemaitiškai kalbėjusiųjų tuo metu gyveno Rygoje (6,4 tūkst.), Kaune (4,7 tūkst.), Šiauliuose (4,5 tūkst.), Liepojoje (4,0 tūkst.) ir Vilniuje (3,2 tūkst.)⁹. Iki Pirmojo pasaulinio karo ši padėtis visur, išskyrus Vilnių, buvo nežymiai pakitusi lietuvių naudai¹⁰, tačiau didžiausia lietuvių koncentracija prieš karą tebeliko Rygoje – 1913 m. joje gyveno bemaž 35 tūkst. lietuvių civilių, sudarę 7,3 proc. Rygos civilių gyventojų, nors lietuvių kalbą savo gimtąja laikė tik beveik 27 tūkst.¹¹

Kitaip tariant, Rusijos imperijoje sąmoningi lietuvių bandymai įsitvirtinti miestuose, prasidėję tik XIX a. paskutiniajame dešimtmetyje (Balkelis 2012: 91, 111–112), vyko tuo pat metu, kai estai ir latviai miestuose jau buvo įsitvirtinę. Lietuvių daugumą Kaune (60,34 proc.), Šiauliuose (71,16 proc.), Panevėžyje (53,87 proc.) ir mažesniuose miestuose pirmą kartą parodė 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo skaičiai ([b.a.] [1925]: 13–15). Sprendžiant iš jų, šiuose trijuose miestuose (kaip ir daugelyje mažesnių) įvyko nepaprastai ženklus lietuvių dalies išaugimas, kuris, kaip matysime, turėtų būti siejamas toli gražu ne vien su

asimilijuojančiu lietuvių nacionalinės kultūros poveikiu, skatinusiu naujai deklaruoti savąją tapatybę po to, kai dingo ankstesnę tapatybę deklaruoti skatinę stimuli.

Maža to, skirtingai nei latviai ar estai, lietuviai kultūrine prasme svarbiausiais centrais skelbė ir įsitvirtinti siekė visai ne tuose miestuose, kuriuose pramonė buvo vystoma labiausiai. Iš esmės tai vienas argumentų už tai, kad socialinės ir nacionalinės transformacijos lietuviškuoju miestų pasisavinimo atveju vyko diachroniškai: Rusijos imperijos miestai, kuriuose pramonė buvo vystoma labiausiai ir kurie tuo pačiu sutraukdavo daug proletariato iš lietuvių tankiausiai apgyvendintų gubernijų (tokie kaip Ryga, bet taip pat Liepoja, Mintauja ar net St. Peterburgas ir Odesa (Merkys 1958: 95)), buvo ne itin svarbūs lietuvių nacionalinei kultūrai.

Ne šie miestai, bet istorinė Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencija Vilnius – šis, anot P. Vileišio „lietuviškas miestas be lietuvių“ (Vileišis 1905) – buvo paskelbtas „lietuviškojo pasaulio“ centru, į kurį turėjo koncentruotis nacionalinio pasisavinimo pastangos. Vilniui šiuo požiūriu, be kita ko, nemažą konkurenciją sudarė Že-

⁹ Visi 1897 m. surašymo duomenys šiame straipsnyje paimti iš: Тройницкій 1901: 1, 68–69, 72–73; Тройницкій 1905a: 1, 78–81; Тройницкій 1905b: 1, 78–81; Тройницкій 1904: 1, 80–83; Тройницкій 1905в: 1, 42–43.

¹⁰ Šiuo požiūriu iškalbina Rusijos Vidaus reikalų ministerijos nurodymu 1909 m., rengiant projektą įvesti zemstvas devyniose vakarinėse gubernijose, surinkta Vilniaus ir Kauno gubernijų gyventojų statistika. Lietuviškiausiai iš didesnių miestų šie duomenys skelbė buvus Panevėžį (4416 lietuviai, arba 30,7 proc., iš 14369 gyventojų), Raseinius (2007 lietuviai, arba 26,0 proc., iš 7714 gyv.), Šiaulius (4363, arba 24,2 proc., iš 17995 gyv.), Telšius (1526, arba 23,2 proc., iš 6583 gyv.) ir Kauną (17027, arba 21,6 proc., iš 78653 gyv.) (plg. [b.a.] 1909c: 1). Vilniuje, remiantis šiais duomenimis, būta 2453 lietuvių, kurie sudarė jau tik 1,2 proc. šio miesto gyventojų (iš 205250) (plg. Merkys 1958: 87).

¹¹ Plg. duomenis iš Hamm 1980: 445 [corrected table]; Jėkabsons 2003: 13–14.

maičių vyskupijos centras Kaunas, su kuriuo prieš Pirmąjį pasaulinį karą konkuruota dėl „lietuviškosios sostinės“ vizijos (plg. Staliūnas 2000; Mačiulis, Staliūnas 2015: 15–27). Be to, ligšioliniuose tyrimuose per menkai įvertinimas faktas, kad bent dalis lietuvių prieš karą turėjo ir kitą potencialią „sostinę“, kurios vaidmenį atliko net ne Rusijos imperijos, bet Vokietijos miestas Tilžė. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Tilžės svarba lietuvių nacionaliniam judėjimui buvo pripažįstama bei prilyginama Vilniui ir Rusijos imperijos lietuvių spaudoje ([b.a.] 1912a: 3). Taigi įsitvirtinimo pastangos buvo kreipiamos visai ne į tuos miestus, kuriuose lietuviakalbių statistiškai gyventa daugiausia (išskyrus nebent Tilžę Vokietijos atveju), o miestų kultūrinis pasisavinimas aktyviausiai vykdytas ten, kur lietuviai dar nesudarė daugumos. Lyginant su latviais ar estais, tai principinis skirtumas.

Kitas diachroniškumo, liudijančio sisteminius, struktūrinius skirtumus, argumentas – nacionalinė idėja ir miestų pasisavinimo pastangos buvo pradėtos plėtoti visuomenėje, kurioje sekularizacijos procesas dar nebuvo pažengęs tiek toli, kiek gretimose į miestus besitelkusiose latvių ir estų visuomenėse. Lietuvių įsitvirtinimo miestuose formų aptarimas akivaizdžiai rodo, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą pajėgus pasaulietiškojo lietuvių sąjūdžio konkurentas miestuose tebebuvo Katalikų, o Vokietijos atveju Evangelikų liuteronų bažnyčia. Jų veiklos nederėtų suvokti kaip miestų nacionalizavimui priešingos. Atvirkščiai, jos daug prisidėjo sudarydamos tokiam nacionalizavimui sąlygas. Tačiau visuomenės mobilizacijos požiūriu pasauliečiai demokratiniai inteligentai miestuose Bažnyčiai iki Pirmojo pasaulinio karo buvo kur

kas silpnesni konkurentai nei socialistinių idėjų propaguotojai. Dar 1918 m. gruodį per rinkimus į Kauno tarybą absoliučią daugumą (11 iš 12) „lietuvių vietų“ gavo krikščionys demokratai, tačiau socialistines ir komunistines pažiūras propagavę darbininkų telkėjai šios tarybos net nepripažino (Morkūnaitė-Lazauskienė 2002: 113, 115–116).

Šie socialinių ir nacionalinių procesų nevienalaiškumo argumentai paaiškina, kodėl lietuvių įsigalėjimui miestuose reikėjo ne daugiau ar mažiau nuoseklaus proceso, pagrįsto visuomenės industrializacija bei sekularizacija, bet gilių socialinių sukrėtimų, ir būtent tai yra svarbi šio įsigalėjimo ypatybė. Tokiais sukrėtimais XX šimtmeetyje visų pirma tapo abudu pasauliniai karai. Ne tik Antrasis, bet ir Pirmasis pasauliniai karai Lietuvos miestuose keisdavo situaciją kardinaliai, mat provokuodavo masinius gyventojų perkėlimo procesus. Po abiejų karų vykusį gyventojų redisllokacija, iš dalies reguliuojama ir koordinuojama, sudarė esmines prielaidas pagrindinių šiandieninės Lietuvos miestų lituanizacijai. Kauną ji palietė po Pirmojo pasaulinio karo, kai šio miesto gyventojų skaičius ir kartu lietuvių nušimtis jame staigiai išaugo tiek dėl per karą į Rusiją pasitraukusių arba ištremtų gyventojų repatriacijos, tiek dėl Kauno kaip naujosios Lietuvos centro traukos. Šiai traukai pasidavė ir daugelis repatriantų, kurių antplūdį ne tiek smarkiai patyrė jų buvusios gyvenamosios vietos, kiek naujosios Lietuvos Respublikos sostinė tapęs ir todėl papildomo atraktyvumo įgijęs Kaunas. Vilniui ir Klaipėdai lituanizuoti savo ruožtu panašias sąlygas sudarė Antrasis pasaulinis karas. Daugumą Vilniaus žydų sunaikino Holokaustas, didelė lenkų dalis

buvo iš esmės išprašyta iš Vilniaus pokariu. 6-ojo dešimtmečio pradžioje lietuviai dar nesudarė kiekybinės daugumos nei Vilniuje, nei Klaipėdoje¹², tačiau 1959 m. surašymas rodė šią situaciją jau buvus pakitusią. Lietuvos TSR sostine tapusiam Vilniuje pokariu susijungė tiek koordinuotos pastangos (ne tik pramonės, bet ir tarybinės respublikos žinybų, organizacijų telkimas, universiteto steigimas), tiek savaiminės šios miesto kiekybinio ir kokybinio lituanizavimo iniciatyvos. Lygiai Klaipėdos atveju beveik visi gyventojai, tarpukariu Lietuvai nedviprasmiškai reiškę nelojalumą, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje buvo evakuoti į Vokietijos gilumą ir į savo buvusį miestą daugiau nebegrįžo. Šio miesto depopuliacijos ir pakartotinio apgyvendinimo po Antrojo pasaulinio karo atvejis iš esmės neturi analogų regione, ir būtent tai sudarė pagrindines prielaidas iš pradžių kiekybinei, o po to ir kokybinei šio miesto lituanizacijai¹³.

Tačiau be viso to, būtina įvardyti dar vieną lietuviškojo įsitvirtinimo miestuose ypatybę. Ligšioliniuose tyrimuose menkai įvertinamas faktas, kad, skirtingai nei latvių ar estų atveju, yra sudėtinga kalbėti apie vieną lietuviškąjį atvejį, mat miestų nacionalizavimo pastangos prieš Pirmąjį pasaulinį karą prasidėjo ir vyko dviejose imperijose – ne tik Rusijoje, bet ir Vokietijoje. XIX–XX a. sandūroje bent dalis Rytų Prūsijoje gyvenusių lietuvių irgi pradėjo stengtis atsiriboti nuo miestuose dominavusių vokiečių. Kartais tokios pastangos būdavo remiamos abejotinais

argumentais, pvz., įsivaizduojant, kad iš tiesų miestų gyventojų „žymi dalis“ yra „lietuviai arba žmonės lietuviškos kilmės“, kurie esą tik nedrįsta kalbėti lietuviškai (U. R. 1914: 89). Tačiau didžiaja dalimi jos pasireiškė per lietuvius miestuose konsoliduoti ir tuo pačiu atriboti nuo vokiečių turėjusią draugijų veiklą (apie ją žr. Pocyte 2002).

Diachroniškumas, apie kurį daugiausia rašyta Rusijos imperijos atveju, pasireiškė ir Vokietijos kontekste. Kaip Rusijos imperijoje lietuviakalbius smarkiai traukė ne įsivaizduojami nacionaliniai centrai, o Ryga, Liepoja ir kiti pramoniniai miestai, taip ir Vokietijoje daug lietuviakalbių atsidadė vidinės migracijos iš Rytų Prūsijos į vakarinę Vokietiją sraute. Rytų Prūsijos provincijos ūkis buvo agrarinio pobūdžio, stambioji pramonė čia beveik nebuvo vystoma, o geležinkelio nutiesimas palengvino galimybę daugeliui provincijos gyventojų išvykti į industriniu požiūriu labiau išvystytus regionus.

Per 40 metų nuo reicho įkūrimo (1871) iš Rytų Prūsijos išvyko iš viso 700,4 tūkst. gyventojų, arba apie 17,5 tūkst. kasmet. Išvykimo iš provincijos srautai ėmė augti apie 1880 m. ir didžiausio piko pasiekė 1888–1889 ir 1897–1899 m. (Hesse 1916: 46–47). Dauguma išvykėlių buvo jauni dirbti galintys vyrai, kurie darbo pramonėje ieškodavo kitose šalyse arba pramoniniuose Vokietijos regionuose. Daugiausia gimusiųjų Rytprūsijoje be pačios Rytų Prūsijos provincijos 1900 m. Vokietijoje

¹² Vilniaus mieste 1951 m. pab. skaičiuota, kad rusai sudarė 33,3 proc., lietuviai – 30,8 proc., lenkai – 21,1 proc. gyventojų (Gaučas, Karalienė 1981: 131). Klaipėdoje, 1953 m. sausio 1 d. apytiksliais duomenimis, lietuvių ir rusų dalys buvo apylygės: lietuviai sudarė 41,6 proc., o rusai – 41,22 proc. gyventojų ([b.a.] 1953).

¹³ Apie kokybinę Klaipėdos lituanizaciją tarybiniais metais plg. Safronovas 2015.

gyveno Vestfalijos provincijoje (Hesse 1916: 62) – pramoniniu požiūriu vienoje labiausiai išvystytų. Išvykdavę į kitus Vokietijos regionus, atitrūkę nuo buvusios komunikacinės aplinkos, Prūsijos lietuviai greitai asimiliuodavosi. Dėl to miestų nacionalizavimas lietuviakalbių tankiausiai apgyvendintame regione Rytų Prūsijoje kasmet netekdavo didelio miestus potencialiai apgyvendinti galėjusių darbininkų srauto.

Vis dėlto, nepaisant šio diachroniškumo panašumo, būta ir esminio skirtumo, mat sąlygos išsivirti miestuose atsiribojant nuo asimiliacinės vokiečių nacionalinės kultūros įtakos Prūsijos lietuviams buvo kur kas sudėtingesnės nei lietuviakalbiams Rusijoje. Pastaruoju atveju lietuviams reikėjo išsikovoti savo pozicijas iš lenkų ir žydų, iš kurių nei vieni, nei kiti nebuvo remiami valstybinės valdžios ir kultūriškai nedominavo taip, kad tam dominavimui nebūtų galima priešpriešinti alternatyvų. Savo ruožtu Rytų Prūsijoje lietuviams reikėjo sukurti veiksmingą alternatyvą buržuazinės kultūros traukai, kurios nešėjai buvo išsivirtinę Vokietijos imperijos valdžios institucijose, o toji kultūra Vokietijoje aiškiai dominavo, darydama Prūsijos lietuviams tiesioginį poveikį ne tik per tradicinius valstiečių akulturaciją skatinusius institutus – kariuomenę, švietimą, bet labiausiai per Evangelikų bažnyčią.

Patekdavę į miestus, lietuviakalbiai susidurdavo ne tik su miesto aplinkoje vyravusia vokiečių kalba, kuria kalbėjo visi pradedant darbdaviais ir baigiant pareigūnais, bet ir su ta kalba perduodama kultūra, kuria jiems kasdien tekdavo bendrauti prekybos ir kitose viešose vietose. Tai bent iš dalies paaiškina, kodėl Vokietijoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą surinkta

gyventojų statistika stambiuose Vokietijos pramonės centruose, skirtingai nei atitinkamuose Rusijos centruose, didesnio lietuviakalbių skaičiaus nerodė.

Vis dėlto bent jau Rytų Prūsijos miestuose prieš Pirmąjį pasaulinį karą aiškiai matomos daugiausia jaunesnės kartos nacionalinei idėjai angažuotų Prūsijos lietuvių pastangos išsivirti, paverčiant juos savais. Tokiu miestu Prūsijos lietuviams prieš Pirmąjį pasaulinį karą tapo visų pirma Tilžė, kiek mažesniu mastu įsigalėjimo ir užvaldymo procesas 1911–1914 m. reiškėsi ir Klaipėdoje (plg. Safronovas 2013b). XIX–XX a. sandūroje Tilžėje telkėsi pirmieji Prūsijos lietuvių visuomenininkai pasauliečiai, įkūrę pirmąsias lietuvių nacionalinį judėjimą palaikiusias, lietuvių valdomas spaustuves. Čia, kaip minėta, koncentravosi pagrindinės švietėjiškos lietuvių pasaulietinės draugijos, dalis kurių, pirmiausia „Birutė“ ir Tilžės lietuvių giedotojų draugija, rengė Tilžėje kasmetines lietuvių šventes. Tilžėje, kaip minėta, buvo įsteigta ir bene pirmoji spaudos lietuvių kalba skaitykla, 1913 m. daugiausia jaunosios kartos lietuviai susibūrė į aktyvią veiklą išvysčiusį Lietuvių klubą, galiausiai 1890 m. buvo įkurta pirmoji Prūsijos lietuvių politinė organizacija.

Atsakymas į klausimą, kodėl būtent Tilžė, o ne Klaipėda pirmiausia patyrė Prūsijos lietuvių pastangas išsivirti mieste, matyt, irgi slypi šių miestų vystymosi netolygumuose. XIX–XX a. sandūroje dėl specifinės ekonominės konjunkčūros regione Klaipėdos miestas iš esmės stagnavo, o Tilžės perspektyvos atrodė kur kas palankesnės. Vokietijos reicho paskelbimo metais abudu miestai pagal gyventojų skaičių buvo beveik vienodo dydžio, tačiau per

1871–1910 m. laikotarpį Klaipėdos gyventojų skaičiaus augimas (1,13 karto) buvo visai nežymus palyginti su to paties laikotarpio Tilžės augimu (1,93 karto), ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą Tilžė jau buvo beveik dvigubai didesnis už Klaipėdą miestą. Kitaip tariant, kurtis ir vystyti veiklą Tilžėje būta daugiau paskatų.

Nepaisant to, kultūrine prasme abudu miestai, Tilžė ir Klaipėda, nacionalinę idėją palaikiusioje lietuvių informacinėje erdvėje jau nuo XIX a. pabaigos buvo reprezentuojami kaip „savi“ miestai. Tai gerai matyti kad ir iš fakto, jog retai iliustracijas spausdinęs „Auszros“ mėnraštis būtent šių dviejų miestų litografijomis buvo iliustravęs kelis savo numerius ([b.a.] 1886a: 128; [b.a.] 1886b: 192). Jau 1881 m. Prūsijos lietuviams skirtame savitiraštyje „Naujasis Keleivis“ buvo paskelbta pirmoji tęstinė Klaipėdos istorijos apybraiža lietuvių kalba (Lck. 1881). Jos autorius Klaipėdos miestą aiškiai priskyrė Lietuvos erdvei, pridurdamas, kad lietuvių gyvenvietės ten būta dar prieš Vokiečių ordino atsidanginimą. „Auszroje“ skelbtose publikacijose irgi buvo palaikoma niekuo nepagrįsta idėja, kad Klaipėdoje iki Vokiečių ordino atsikraustymo buvo „lietuviszka pilis“ ([Basanavičius] 1884: 37).

Pati Klaipėda vadinta lietuvišku miestu, kuriame lietuvių nesimato tik todėl, kad jie, skirtingai nei vokiečiai ar žydai, neužsiima prekyba ir verslais ([Voska] 1885). Idėja, kad Klaipėda „iš tikrųjų“ yra lietuviškas miestas dar ir prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą buvo palaikoma ir Rusijos lietuvių spaudoje. Antai „Lietuvos žiniuose“, neaišku kuo remiantis, 1910 m. buvo paskelbta, kad „Klaipėda tai tarytum Prūsų Lietuvos širdis, nes čia vos 20 nuošimčių vokiečių tėra ir

gyventojų dauguma lietuviai“ ([b.a.] 1910: 3). Prūsijos Lietuvoje apsilankiusiam Petruim Rimšai Klaipėda irgi paliko lietuviško miesto įspūdį: „nors tipai tarytum daugiau vokiški [...] Lietuviškai susikalbėti galima čion visur.“ (Rymša 1912: 2). Ir Juozo Gabrio 1910 m. išleistame geografijos vadovėlyje pažymėta, kad Klaipėda yra „vienas iš žymesnių Lietuvos miestų“, nors ir „smarkiai susivokiečiąs.“ (Gabrys 1910: 70).

Tilžės svarba „lietuviškajam pasauliui“ lietuvių informacinėje erdvėje taipogi buvo aiškiai perteikiama. Visų pirma ji buvo pristatoma kaip pagrindinis Prūsijos lietuvių centras, ypač didelę reikšmę turintis dėl lotyniškojo raidyno draudimo Rusijos imperijoje ir vėlgį neabejotinai Lietuvos erdvei priklausantis miestas. Tilžės miesto istorija, kaip ir Klaipėdos atveju, buvo gana išsamiai pristatyta lietuviams skirtose spaudoje (plg. [b.a.] 1899), kurioje Tilžė buvo įvardyta „Lietuvos vyriausias Miestas“ (suprask, sostinė). Išeivijoje leistame Juozo Adomaičio geografijos vadovėlyje Tilžė buvo pristatoma kaip „geriausiai pažįstamas lietuviams miestas“ ([Adomaitis] 1899: 428).

Remiantis oficialia 1905 m. Prūsijoje vykdyto gyventojų surašymo statistika, lietuviakalbiai (be dvikalbių) Rytų Prūsijoje bent kiek apčiuopiamesnę poziciją turėjo tik Klaipėdoje (5,18 proc.) ir Tilžėje (3,83 proc.), be to, jie sudarė 4,03 proc. Raginės gyventojų (skaičiuota remiantis Königlich [Preußisches] Statistisches Bureau 1907: 152–153, 248–249, 292–293). Tačiau objektyvi lietuvių dalis šiuose miestuose visai netrukdytų projektuoti į juos savąsias nacionalinio užvaldymo užmačias. Pz., vokiečių kalbos vyravimas Tilžėje, faktas, kad „lietuviškai kalbantį žmogų retai teišgirsi“,

buvo aiškinamas būdingu lietuvių nacionalinei kultūrai motyvu apie tai, kad lietuviai Tilžėje „prarado tautiškumą“, jie esą „suvokietėjo“. Duodamas nuorodą į vietinius žinovus, vienas korespondentas Rusijos lietuvių spaudoje netgi įvertino, kad dar ketvirtadalis Tilžės gyventojų (!), t. y. apie 10 tūkst. žmonių, „namie vartoja da[r] arba bent supranta lietuvių kalbą, bet gavtėje jie „vokiečiai““ ([b.a.] 1912a: 3).

Visa tai neleidžia abejoti, kad lietuvių įsitvirtinimo miestuose pastangos prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo nukreiptos į miestus ne tik Rusijos, bet ir Vokietijos imperijoje. Faktą, kad šios pastangos neturėjo nei pasisiekimo nei tęstinumo, galima paaiškinti ne vien revoliuciniais 1918–1919 m. politiniais pokyčiais, kurie tarp dviejų „lietuviškojo pasaulio“ erdvių suformavo neperlipamą barjerą.

Nemažiau svarbu įvertinti dinamiką pačioje lietuvių nacionalinėje kultūroje. Tilžės ir Klaipėdos savumas prieš Pirmąjį pasaulinį karą galėjo būti vienodai pripažįstamas visose tuometinėse įsivaizduojamo „lietuviškojo pasaulio“ dalyse – ir Rusijoje, ir Vokietijoje, ir „išsivystėje“. Tačiau pripažinti tai galėjo sau leisti tik demokratinių pažiūrų inteligentai pasauliečiai, bet ne užurpuojančią poziciją lietuvių nacionalinės kultūros vystymesi galiausiai užėmusi klerikalinė (katalikiškoji) srovė. Minėtomis nacionalinių idėjų ir socialinio pagrindo joms realizuoti vystymosi diachroniškumo sąlygomis aktyvesnis evangeliškojo dėmens neįtraukimas į lietuvių nacionalinę kultūrą reiškė atsisakymą bendradarbiauti su Prūsijos lietuviais. Tai daugiau nei aiškiai matyti iš Klaipėdos krašto buvimo Lietuvos sudėtyje tarpukariu eksperimento. Dauguma Klaipėdos krašto lietuvių, būdami evangelikais liuteronais,

tiesiog atsisakė tapatintis, juolab subordinuotis lietuviškumo sampratai, tarpukariu įtvirtintai Lietuvoje, pagal kurią lietuviu buvo laikomas tas, kurio gimtoji kalba lietuvių ir kuris yra katalikas. Iš esmės tai tik patvirtina, kad konfesinio ir nacionalinio tapatybės dėmenų dermė tokiose Vidurio Rytų Europos visuomenėse, kokia kadaise buvo lietuviakalbių visuomenė, yra nepaprastai reikšminga joms bandant nacionalizuoti miestus.

Išvados

Ar galimas bendrųjų pietrytinio Baltijos regiono miestų lituanizavimo tendencijų išryškėjimas? Į šį klausimą dar turėtų atsakyti gilesni tyrimai. Vis dėlto jau šis straipsnis rodo, kad lietuvių įsitvirtinimas paskiruose miestuose, prasidėjęs XIX a. pabaigoje, turėjo panašių bruožų, leidžiančių svarstyti apie tam tikrą vidinę šio proceso logiką.

Jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą pietrytinio Baltijos regiono miestuose formavosi naujo tipo socialiniai tinklai, kurių narius vienijo angažavimasis lietuviškajai nacionalinei idėjai ir jos sklaidai. Pagrindine tokiems tinklams priklausiusių asmenų socialinių ryšių forma miestuose tapo draugijos, kuriose būrėsi negausi, atitinkamos informacijos cirkuliuojanti pačiame mieste ir su periferinėmis vietovėmis sugebėjusi organizuoti inteligentija. Socialinių tinklų branduolį dažnu atveju sudarė tam tikrą kapitalą jau sukaupę ir nacionalinės kultūros reikšmių sklaidai jį nukreipti pasiryžę lietuviai.

Tai leidžia manyti, kad kapitalo formavimo logika galima paaiškinti ir lietuvių įsitvirtinimą miestuose (bent jau kalbant apie pradinę šio proceso stadiją). Tiesa, ši logika ignoroja fak-

tą, kad socialinės kaitos ir nacionalinės idėjos sklaidos procesas regiono visuomenėje vyko ne vienu metu. Bažnyčia ir su ja susijusios struktūros vaidino svarbų visuomenę telkiantį vaidmenį miestuose dar ir XX a. pradžioje. Ypač Rusijos imperijai tuo metu priklausiusių lietuvių apgyvendintų gubernijų miestuose šių miestų lituanizavimas pirminiu etapu nebuvo įmanomas be tuo metu vidujai besitransformavusios Bažnyčios ir jos kontrolėje buvusių draugijų paramos.

Didelę reikšmę lietuviškojo įsitvirtinimo miestuose atvejo specifikai turėjo ir faktas, kad tas įsitvirtinimas vyko politiniu ir ekonominiu požiūriu nevienalytėje teritorijoje. Lietuvių apgyvendintose teritorijose nevystant pramonės tokiu mastu kaip kituose atitinkamai Rusijos ar Vokietijos regionuose, lietuviakalbius darbininkus iš šių teritorijų pramonė prieš Pirmąjį pasaulinį karą traukdavo nebūtinai į tuos miestus, kuriuos lietuvių inteligentija buvo paskelbusi svarbiausiais nacionalinės kultūros centrais.

ŠALTINIAI

- [b.a.] 1886a. [b.p.], *Auszra*, 4: 128.
 [b.a.] 1886b. [b.p.], *Auszra*, 6: 192.
 [b.a.] 1899. „Tilzes Miesto Nusidawimai“, *Tilžės Keleiwis*, 1899 01 11, 3 – 1899 08 02, 61.
 [b.a.] 1908. „Ewangėliškėsės Darbininku Draugystės“, *Pagalba*, 4: 37.
 [b.a.] 1909a. „Metinė Szwentė Draugystės „Sandoros““, *Pagalba*, 1: 10.
 [b.a.] 1909b. [b.p.], *Pagalba*, 4: 56
 [b.a.] 1909c. „Įvairių tautų gyventojų skaičius Kauno gubernijos miestuose“, *Viltis*, 1909 08 12 (25), 92: 1.
 [b.a.] 1909d. „Pakvietimas“, *Pagalba*, 11–12: 147.

Be to, lietuvių nacionalinės kultūros kūrime dominuojantį vaidmenį užėmus katalikiškajam dėmeniui, tarp Rusijos ir Vokietijos miestuose besikuriančios naujosios lietuvių inteligentijos besimezgę trapūs saitai neužtikrino tolygaus ir sinchroniško lietuviakalbių dalyvavimo miestų lituanizavimo procese abiejose imperijose. Iš esmės tai lėmė, kad miestų lituanizavimo procesas Vokietijoje ir Rusijoje nuo pat pradžių vyko dviem skirtingomis trajektorijomis, kurias atskiriant religija vaidino didžiausią vaidmenį.

Tokiomis sąlygomis reikėjo gilių socialinių ir tuo pačiu demografinių sukrėtimų, kad bent jau katalikiškosios kultūros dominuojamoje Lietuvos dalyje susiformuotų tokios sąlygos miestų lituanizacijai, kokios būsimoje Estijoje ir didelėje dalyje būsimosios Latvijos susidarė jau XIX a. antroje pusėje. Detalesni tyrimai turėtų patvirtinti arba paneigti Pirmojo pasaulinio karo kaip esminio tokio pobūdžio sukrėtimo vaidmenį pirminiame miestų lituanizavimo etape.

[b.a.] 1910. „Klaipėda“, *Lietuvos žinios*, 1910 05 29 (06 11), 42: 3.

[b.a.] 1912a. „Laiškai iš Prusų Lietuvos. (Iš mūsų korespondento). IV“, *Lietuvos žinios*, 1912 01 02 (15), 1: 3.

[b.a.] 1912b. [b.p.], *Pagalba*, 9: 114.

[b.a.] 1914a. „Tautos namai“ *Klaipėdoje*“, *Lietuvos žinios*, 1914 02 12 (25), 35: 3.

[b.a.] 1914b. „Tautiškas Namas“, *Apzvalga*, 1914 03 06, 19: [2].

[b.a.] [1925]: *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*. Kaunas.

[b.a.] 1927. „Gyventojų ir pramonės įmonių

surašymas Klaipėdos krašte 1925 m. sausio mėn. 20 d.“, *Statistinės žinios*, 1927 05 25, 9: 161–200.

[b.a.] 1953. Население по городу Клайпеда на 1 января 1953 года, 1953 03 30. Klaipėdos apskritys archyvas, f. 104, ap. 4, b. 23, l. 8.

[Adomaitis, Juozas] Szernas. 1899. Geografija arba Žemės aprašymas. Chicago, Ill.: Lietuva.

B. 1909. „Rygos Lietuvių Pašalpos Draugijos“, *Rygos garsas*, 1909 03 19, 1: 2–3.

[Basanavičius, Jonas]. 1884. „Apie senovės Lietuvos piliis“, *Auszra*, 1–3: 37–52.

Binoklis, „Kiek lietuvių Rygoje?“, *Rygos garsas*, 1909 03 19, 1: 1.

Briedis, A. 1936. „Kodėl skelbiamas Miestų Sąjūdis?“, *Verslas*, 1936 12 04, 49 (251): 2.

Gabrys, Juozas. 1910. Geografijos vadovėlis skiriamas Lietuvos mokyklai. [Vilnius, Tilžė].

Königlich [Preußisches] Statistisches Bureau. 1907. Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen. Hf. I: Gemeindelexikon für die Provinz Ostpreußen. Berlin.

Lck. 1881. „Iš Nusidawimų Klaipėdos Miesto“, *Naujasis Keleivis*, 1881 07 01, 26: 171–172 – 1881 11 25, 47: 306–307.

Lietuvos statistikos departamentas. 2013: Rodiklių duomenų bazė. Lentelė M3010201: Gyventojų skaičius metų pradžioje ir vidutinis metinis gyventojų skaičius. Požymiai: gyvenamoji vietovė, lytis (1959 -> 2013): <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectTable/Omrade0.asp?SubjectCode=S3&ShowNews=OFF&PLanguage=0> [žiūrėta 2015 08 12].

LSM. 1939: Lietuvos statistikos metraštis. T. 11: 1938 m. Kaunas: CSB.

LSM. 1940: Lietuvos statistikos metraštis. T. 12: 1939 m. Vilnius: CSB.

Rymša, Petras. 1912. „Kelionės įspūdžiai“, *Lietuvos žinios*, 1912 09 29 (10 12), 115: 2.

Tumas, Juozas. 1899. „Lietuviai miestuose“, *Tėvynės sargas*, 10: 21–23.

U. R. 1914. „Ir viens vasaros uždavinys“, *Prūsų Lietuvos Savaitraštis*, 1914 06 05, 23: 89.

Vileišis, Jonas. 1926. „Iš atsiminimų apie slapta knygų gabenimą į Vilnių“ kn. Petras Ruseckas (red.) *Knygnešys: 1864–1904*, 1. Kaunas: [Varpas]: 319–320.

Vileišis, Petras. 1905. Praeitė Vilniaus. 2-oji laida. Bitėnai: Jankus.

[Voska Kristupas] K. V. 1885. „Klaipėda“, *Auszra*, 10–11: 360–362.

Тройницкій, Н. (ред.) 1901. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: IV. Виленская губерния. С. Петербургъ.

Тройницкій, Н. (ред.) 1904. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: XLII. Ковенская губерния. С. Петербургъ.

Тройницкій, Н. (ред.) 1905а. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: XIX. Курляндская губерния. С. Петербургъ.

Тройницкій, Н. (ред.) 1905б. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: XXI. Лифляндская губерния. С. Петербургъ.

Тройницкій, Н. (ред.) 1905в. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: XLIX. Эстляндская губерния. С. Петербургъ.

LITERATŪRA

Aničas, Jonas. 1993. Petras Vileišis 1851–1926: Gyvenimo ir veiklos bruožai. Vilnius: Alna litera.

Balkelis, Tomas. 2012. Modernios Lietuvos kūrimas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Bourdieu, Pierre. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre. 1986. The Forms of Capital in John G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press: 241–258.

Brubaker, Rogers. 1996a. “National minorities, nationalizing states, and external homelands in the New Europe”, *Daedalus*, 124 (2): 107–132.

Brubaker, Rogers. 1996b. "Nationalizing states in the old, 'New Europe' and the new", *Ethnic and Racial Studies*, 19 (2): 411–437.

Brubaker, Rogers. 2011. "Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states", *Ethnic and Racial Studies*, 34 (11): 1785–1814.

Gaučas, Petras; Karalienė, Marijona. 1981. „Dabartinės Vilniaus gyventojų nacionalinės sudėties kitimo tendencijos“, *Geografija*, XVII: 124–145.

Götz, Norbert; Hackmann, Jörg (eds.) 2003. *Civil Society in the Baltic Sea Region*. Aldershot: Ashgate.

Grigaravičius, Algirdas; Sirutavičius, Vladas. 1998. „Neįgyvendinta idėja: lietuvių „tautos namai“ Vilniuje“, *Kultūros barai*, 10: 82–89.

Hackmann, Jörg (Hrsg.). 2012. *Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 20)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

Hamm, Michael F. 1980. "Riga's 1913 City Election: A Study in Baltic Urban Politics", *The Russian Review*, 39 (4): 442–461.

Hesse, Albert. 1916. *Die Bevölkerung von Ostpreußen*. Jena: Gustav Fischer.

Jēkabsons, Ēriks. 2003. *Lietuvieši Latvijā*. Rīga: Elpa.

Jēkabsons, Ēriks. 2004. „Das Riga der Litauer“ in Erwin Oberländer, Kristine Wohlfart (Hrsg.) *Riga. Portrait einer Vielvölkerstadt am Rande des Zarenreichs 1857–1914*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh: 215–240.

Katilius, Algimantas. 2006. „Kauniečių „Motinėlis“ draugija Kaune“, *Kauno istorijos metraštis*, 7: 85–102.

Lapinskienė, Alma; Šeina, Viktorija (sud.). 2014. *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Mačiulis, Dangiras; Staliūnas, Darius. 2015. *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 32)*. Marburg: Herder-Institut.

Merkys, Vytautas. 1958. „Lietuvos miestų gyventojų tautybės XIX a. pabaigoje – XX a. pr. klau-

simu“, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 2 (5): 85–97.

Merkys, Vytautas. 2006. *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus aureus.

Morkūnaitė, Aistė. 2000. „Rinkimų kampanijos į Kauno miesto savivaldybę (1918–1934)“, *Kauno istorijos metraštis*, 2: 112–120.

Morkūnaitė-Lazauskienė, Aistė. 2002. „Pirmieji Kauno Miesto tarybos rinkimai (1918 m.)“, *Kauno istorijos metraštis*, 3: 105–117.

Pocytė, Silva. 2002. *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*. Vilnius: Vaga.

Polanyi, Karl. 2002. *Didžioji transformacija. Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos*. Vilnius: Algarvė.

Safronovas, Vasilijus. 2013a. „Dėl centro ir periferijos santykio atminimo reikšmių perimamumo procese“ kn. Alyudas Nikžentaitis (sud.) *Atminties daugiasluoksnisškumas. Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla: 35–55.

Safronovas, Vasilijus. 2013b. „Modernieji lietuviai įsitvirtina mieste. Kaip tai vyko Klaipėdoje XIX–XX amžių sandūroje?“ kn. Vasilijus Safronovas (sud.) *Klaipėda Europos istorijos kontekstuose*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla: 126–151.

Safronovas, Vasilijus. 2015. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20)*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Staliūnas, Darius. 2000. „Wilno czy Kowno? Problem centrum narodowego Litwinów na początku XX wieku“ in Bernard Linek, Kai Struve (Hrsg.) *Nationalismus und nationale Identität in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 12)*. Marburg, Opole: PIN – Instytut Ślaski w Opolu; Herder-Institut: 259–267.

Straigis, Kęstutis. 2000. „Kauno kultūrinio gyvenimo atspindžiai lietuvių periodikoje (1907–1914 m.)“, *Kauno istorijos metraštis*, 2: 56–77.

Swartz, David. 1997. *Culture & Power. The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago, Ill., London: University of Chicago Press.

Šeina-Vasiliauskienė, Viktorija. 2014. *Laikinoji sostinė lietuvių literatūroje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Tyla, Antanas. 1960. „Lietuvos pramonės buržuazijos formavimosi XIX a. antroje pusėje klausimu“, Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, 2 (9): 105–116.

Truska, Liudas. 1975. „Lietuvos nežemdirbinės buržuazijos skaičius, tautinė sudėtis ir išsimokslinimas prieš I pasaulinį karą“, Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, 1 (50): 79–91.

Truska, Liudas. 2003. „Lietuvių verslininkų sąjunga ir verslų „atlietuvinimo“ sąjūdis (1930–1940 m.)“, Istorija, LVIII: 39–51.

Vareikis, Vyngantas. 2004. „Antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė)“ kn. Liudas Truska, Vyngantas Vareikis. *Holokausto*

prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje XIX antroji pusė – 1941 m. birželis. Vilnius: Margi raštai: 21–67.

Vėbra, Rimantas. 1964. „Nacionalinės buržuazijos formavimasis Lietuvoje XIX a. pabaigoje“, Istorija, VI: 65–96.

Venclauskas, Linas. 2008. *Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida (1883–1940 m.)*. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU leidykla.

Vitkus, Hektoras. 2006. „Smulkiojo verslo lituanizacija tarpukario Lietuvoje: ideologija ir praktika“ kn. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas (sud.) *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje struktūroje: tarp tarpininko ir konkurento*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla: 177–216.

Меркис, Витаутас. 1969. *Развитие промышленности и формирование пролетариата в Литве в XIX в. Вильнюс: Минтис*.

ABSTRACT

ON THE BEGINNINGS AND PARTICULARITIES OF THE LITHUANIZATION OF CITIES

In the long nineteenth century, the process of the nationalization of cities, perceived as the efforts of people identified themselves with particular national community to get established in the cities in a variety of ways, manifested itself throughout a large part of the East Central Europe. In almost all cases such nationalization meant the transformation of a pluricultural city into “one’s own”, allegedly belonging to one nation. In European historiography, research of this process is far from being innovative. Still, investigation of the Lithuanians’ efforts to get established in the cities are gaining momentum only now, while a number of questions, particularly those concerned the initial stages of the process, remain unanswered so far. On the basis of researches into this process in their contemporary stage of development, the article examines, whether the efforts of Lithuanians to get established in the urban areas can be summarized and contextualised according to some general European example. The author aims to answer the question of whether the Lithuanization of cities was somehow exceptional in the regional context. He also examines the factors that led to the specifics of that Lithuanization.

Klaipėdos universiteto
Baltijos regiono istorijos ir
archeologijos institutas.
El. paštas: safronovas@gmail.com